

30.629
3

ს. ვ.

Dr. A. N. 2
საქართველოს
საისტორიო
მუზეუმი

ს. რ. გორგაძე.

საქართველოს ისტორია.

მოკლე სისტემატიური კურსი.

პირველი ნაწილი:

შესავალი. უძველესი ისტორია. ძველი ისტორია.

ორი საისტორიო ქართით.

ქუჩაზე „ჭკვილი“ გამცემს.

თფიჯისი

ელექტრომბეჭდავი ანხ. „შრომა“, მუხრანის ქ. № 12.

1911

9(47922) - 008

ს. რ. გორგაძე.

საქართველოს ისტორია

130.629
3

მოკლე სისტემატიური კურსი,
მოზრდელთათვის.

I

შესავალი. — უძველესი ისტორია,
ძველი ისტორია.

ჟურნალ „ჯიჯილის“ გამოცემა.

თფილისი
1910

შ ე ს ა ვ ა ლ ი .

I

წინასწარი ცნობები.

1. **ქართული ენა.** დრო იყო, აღამიანები ერთ ენას ლაპარაკობდნენ; მაგრამ, როცა გამრავლდნენ და ერთმანეთს დაშორდნენ, ენაც თანდათან შეეცვალათ: ერთის ნაცვლათ მრავალი ენა წარმოდგა. ამ ენებს დღეს მეცნიერები რამდენსამე ოჯახად ჰყოფენ. მათ შორის ჩვენთვის უფრო საგულთსხმო შემდეგი სამი ოჯახია: სემიტური, იაფეტური და ინდო-ევროპული ანუ არიული. ყოველ ოჯახს თავ-თავისი შტოები და კილოკავები აქვს. მაგალითად, **სემიტურ ოჯახს** შემდეგი შტოები შეადგენდა: ეგვიპტური, ებრაული, ასურული, ბაბილონური, არამეული, არაბული და სხვანი; **არიულს** ანუ ინდო-ევროპულს: ბერძნული, სლავიანური, რომანული, გერმანული, ირანული (სპარსული, მიდიური), სომხური და სხვანი. **იაფეტურ ოჯახს** თავდაპირველათ შემდეგი შტოები ჰქონია: ელამური, უუძველესი ადგილადბრავი («სომხური»), ქართული, ჭან-მეგრული და სვანური; დღეს კი ამათგან ელამური და უძველესი „სომხური“ აღარ არსებობს: პირველი მკვდარია და მარტო წარწერებში ამოიკითხება, მეორე კი — შემოტანილს არიულ-სომხურს შერევია და მასთან ერთად შეუქმნია დღევანდელი სომხური; სვანურ შტოს მარტო ერთი ენა შერჩენია — სვანური; ჭან-მეგრულს ორი: მეგრული და ჭანური ანუ ლაზური; ხოლო საკუთრივ ქართული შტო მრავალ კილოკავად დაყოფილა და სივრცითაც ყველაზე მეტი ადგილი დაუქერია. ქართულის კილოკავებია: იმერული, გურული, მესხური, ქართლ-კახური, ინგილოური და ფშავ-ხევსურული. იაფეტური ოჯახის ენათა შორის მწერლობა დღეს მარტო ქართულ ენაზე მოიპოვება; სვანურათ და მეგრულ-

ლათ მოლაპარაკე ტომებიც ქართულ ენას სთვლიან თავის სამწერლო და საეკლესიო ენად; და, რადგან ამასთანავე ჩამომავლობაც ქართველებთან ერთი აქვთ, ამიტომ თავის თავს იგინიც ქართველებს უწოდებენ. ამგვარათ, ქართული ენადღეს ყველა იაფეტელის ეროვნული ენაა; ეს ენა აერთებს ქართული მოდგმის ყველა ტომს და ჰქმნის მათგან ერთს ერს, რომელსაც ღღეს **ქართველი ერი** ეწოდება.

2. **ქართველები.** ზემო ნათქვამის მიხედვით, ღღევანდელ ქართველობას შემდეგი ტომები შეადგენენ: სვანები, მეგრელები, ქანები ანუ ლაზები, გურულები, იმერლები, ქართლები, კახელები, ფშავ-ხევსურები და ინგილონი. გარეგნობით ყველა იგინი ეგრეთ წოდებულს „კავკასიურ მოდგმას“ ეკუთვნის. მათი საერთო რიცხვი ღღეს ორ მილიონს არ აღემატება. ძველათ კი ქართველები რიცხვითაც მეტი ყოფილან და ბევრ ტომაც დაწაწილებული. თავის პირვანდელ სამშობლოში მათ **ქართები** რქმევიათ; შემდეგ, როცა იქიდან გამოსულან, თანდათან წვრილ-წვრილ ტომებად დაყოფილან. ამ ტომებს სხვა და სხვა შეზობელი ერები, სხვადა სხვა დროს, სხვა და სხვა სახელს ეძახდენ, რაზედაც ქვემოთ თავის ალაგას გვექნება საუბარი.

3. **საქართველო.** სიტყვა „საქართველო“ ორი მნიშვნელობით იხმარებოდა და იხმარება: ზოგჯერ იგი აღნიშნავდა იმ მიწა-წყალს, სადაც უმთავრესათ ქართველები ცხოვრობდენ; ზოგჯერ კი ყველა იმ ადგილებსაც, რომელნიც ქართველებს ჰქონდათ დამორჩილებული. სხვანაირათ რომ ვთქვათ, საქართველო ქართველების სამკვიდრებელს ან მათს სამფლობელოს ეწოდებოდა. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ქართველების ბინადრობა, სულ ცოტა, სამჯერ მაინც შეიცვალა, სანამ ქართველები ღღევანდელ სამშობლოში (აჟიერ კავკასიაში) დაემკვიდრებოდენ. ამიტომ სიტყვა „საქართველო“ სხვა და სხვა დროსთვის სხვა და სხვა ადგილის აღსანიშნავად უნდა ვიგულისხმოთ: საქართველო იქ იყო, სადაც ქართველი ერი ფლობდა ან ბინადრობდა; იცვლიდენ თუ არა ბინა-სამფლობელოს ქართველი ტომები, საქართველოც თანდათან საზღვ-

რებს იცვლიდა. ამიტომაც საქართველოს ისტორია იგივე ქართველი ერის ისტორიაა.

4. საქართველოს ისტორია. „ისტორია“ ბერძნული სიტყვაა. იგი ნიშნავს ამბავს, მოთხრობას. რას მოგვითხრობს საქართველოს ისტორია? იგი მოგვითხრობს: სად და როგორ უცხოვრიათ ქართველებს უუძველესი დროიდან, რომელ ერებთან ჰქონიათ დამოკიდებულება, რა და რა ცვლილება გამოუვლიათ ცხოვრებაში და როგორ მოუწევიათ იმ მდგომარეობამდე, რომელშიაც დღეს იმყოფებიან. ყოველსავე ამას ისტორია მოგვითხრობს მწყობრათ და დალაგებით, ანუ სისტემატიურათ. მაშასადამე, მოკლეთ რომ მოეჭრათ, საქართველოს ისტორია არის ქართველი ერის წარსული ცხოვრების სისტემატიური მოთხრობა.

5. საქართველოს ისტორიის ნაწილება. ქართველი ხალხის წარსული ცხოვრება ხუთ უმთავრეს ხანად განიყოფა. ამის მიხედვით საქართველოს ისტორიაც ხუთი ნაწილისაგან შესდგება.

პირველი ხანა იწყება უხსოვარი დროიდან და გრძელდება იმ დრომდე, როცა ქართველები საბოლოოთ დაემკვიდრნენ თავის დღევანდელ სამშობლოში. ეს ხანა თავდება დაახლოვებით მე-IV საუკუნეში ქრ. წინ. ამ ხანის ისტორიას ჩვენ დავარკმევთ საქართველოს **უუძველეს ისტორიას**.

როცა ქართველები თავის დღევანდელ სამშობლოში საბოლოოთ გადმოიკრიფნენ და დაემკვიდრნენ, მათ კვლავ დაიარსეს სამეფოები. აქ პირველი ძლიერი სამეფოს დაარსება მოხდა 330 წლის მახლობლათ ქრ. წინ. აქედან იწყება საქართველოს ისტორიის მეორე ხანა. იგი გრძელდება საქართველოში ქრისტიანობის დამყარებამდე, რაც მოხდა 326 წლის მახლობლათ ქრ. შემდეგ. ამ ხანის ისტორიას შეგვიძლია დავარკვათ საქართველოს **ძველი ისტორია**.

მეოთხე საუკუნიდან ქრ. შემდეგ იწყება ჩვენი ერის წარსული ცხოვრების მესამე ხანა, რომელიც მე-13 საუკუნემდე გრძელდება. ეს ხანა იწყება რომაელთა მფლობელობის დამკვიდრებით, რასაც თან მოჰყვა ქრისტიანობის დამყა-

ბაც, და თავდება მონგოლების შემოსევით. ამ ხანის ისტორია შეიძლება იწოდოს საქართველოს **საშუალო ისტორიად**.

მე-13 საუკუნეში იწყება საქართველოს **ახალი ისტორია**, რომელიც გრძელდება მე-18 საუკუნის დამლევამდე. ამ ხანის განმავლობაში საქართველოს სამეფო ჯერ ორ სამეფოდ გაიყო, შემდეგ რვა პატარ-პატარა სახელმწიფოდ, ბოლოს კირუსეთის სახელმწიფოს შეუერთდა (1801 წ.). ეს ხანა იწყება მონგოლთა ბატონობით და თავდება რუსთა მფლობელობის დამყარებით.

დასასრულ, უკანასკნელ ხანას შეადგენს რუსთა მფლობელობა ანუ მე-19 საუკუნე დღემდე. ეს არის საქართველოს **უღახლესა ისტორია**.

ასეთია საქართველოს ისტორიის უმთავრესი ნაწილები. თვითეული მათგანი კიდევ რამდენსამეცირე ნაწილად გაიყოფა, რაც ქვემოთ თავ-თავის აღგილას გვექნება აღნიშნული.

კითხვები გასამეორებლად. ენების რომელ ოჯახს ეკუთვნის ქართული ენა? რა და რა შტოები ჰქონია ძველათ იაფეტურ ოჯახს? ამ ოჯახიდან დღეს რომელი შტოები დარჩენილა? ჩამოთვალეთ ქართული ენის კლოკავები. ჩამოთვალეთ ქართველი ერის დღევანდელი ტომები. რომელს მოდგმას ეკუთვნიან ქართველები გარეგნობით? რას ნიშნავს სიტყვა „საქართველო“? რა არის ისტორია? რა არის საქართველოს ისტორია? რამდენ ნაწილად გაიყოფა საქართველოს ისტორია? უჩვენეთ თვითეული ნაწილის დასაწყის-დასასრული.

II

საქართველოს ისტორიის წყაროები.

ახლა ვიკითხოთ: საიდან ჰკრფეს საქართველოს ისტორია ცნობებს ჩვენი ერის წარსული ცხოვრების შესახებ? ცნობებს საქართველოს წარსულის შესახებ სამგვარი წყარო იძლევა: ნივთიერი ნაშთები, ზეპირსიტყვიანობა და მწერლობა.

1. ნივთიერი ნაშთები. ნივთიერ ნაშთს ეძახიან ყოველ ნივთს ან შენობას, რომელსაც ამა თუ იმ ხალხის წარსული

ცხოვრებიდან ჩვენამდე მოუწევია. საქართველოს ისტორიის ნივთიერ წყაროებს ეკუთვნის: ძველი სამუშაო და საომარი იარაღები, საოჯახო და საეკლესიო ჭურჭელ-საქაულები, ტანისამოსი, ძველი ფულები, სხვადასხვაგვარი შენობები ან მათი ნანგრევები, საფლავები, ძეგლები მათი წარწერებით და სხვანი. ამგვარ საგნებს საერთოთ ეწოდება **სიძველენი**; ხოლო იმ მეცნიერებას, რომელიც აღნიშნულ საგნებს იკვლევს, სიძველეთა მეცნიერებას ანუ არქეოლოგიას ეძახიან. არქეოლოგიის შემწეობით ჩვენ ვტყობილობთ, თუ რა სიმდიდრისა და განათლების პატრონი ყოფილა ჩვენი ერი სხვა და სხვა დროს, რამდენათ განვითარებული ჰქონია მეურნეობა ან ვაჭრობა, რა წესზე ჰქონია მოწყობილი ღვთისმსახურება და მიცვალებულთა დასაფლავება, რომელ მეზობელ ერებთან ჰქონია მისვლა-მოსვლა და სხვანი. ზოგიერთ ნივთებსა და შენობებზე ხანდახან წარწერებიც გვხვდება, მაგალითად: ძველ ფულებზე, შენობების ნანგრევებზე, საფლავის ძეგლებზე, პირდაპირ კლდეებზე და სხვ. ზოგი ამ წარწერათაგანი უკვე წაკითხულია, ზოგის წაკითხვა კი დღემდე სრულიად ვერ მოუხერხებიათ ან სისწორით ვერ წაუკითხავთ. საქართველოს ისტორიის წყაროთა შორის ამგვარ ნაშთებს წარმოადგენს, ეგრეთ წოდებული, ხეთურა ხატოვანი წარწერები (რებუსების მსგავსათ) და ჯანის ჯურსმუჯი მწერლობა. თუ ვინ იყვენ და სად ცხოვრობდნენ ხეთელები, ამაზედ ქვემოთ გვექნება საუბარი. აქ კი შევნიშნავთ, რომ ხეთური წარწერები ეგვიპტურს იეროგლიფებს (ხატოვან მწერლობას) მოგვაგონებს, მაგრამ დასაწყისით კი მათთან არავითარი კავშირი არა აქვს. ხეთური წარწერები ქვებზეა ამოქრილი (ამობერილათ). სანწუხაროთ, ამ წარწერების წაკითხვა სწავლულებს ჯერ-ჯერობით ვერ მოუხერხებიათ. ამიტომ ისტორიისათვის მათი შინაარსი საიდუმლოებას შეადგენს. მაგრამ, როგორც არქეოლოგიური ნაშთი, ხეთური წარწერები თავისთავათ ღაღადებს, რომ იმ დროს, რომელსაც წარწერები ეკუთვნის, ქართველების მიწინავე ტომები განათლების საკმაოთ მაღალ საფეხურზე ყოფილან ასული. — თითქმის ესევე უნდა ითქვას ვანის ლურსმული წარწერების შესახებაც.

ეს წარწერები ნიშნებად ასურულს ლურსმულს (უკეთ რომ ვთქვათ, სოლის მსგავსს) ნაქდევებს ხმარობს. ეს წარწერებიც ქვებზეა აშოქრილი, ზოგი პირდაპირ კლდეებზე. იგინი აღმოაჩინეს ვანის ტბისა და არარატის მიდამოებში, სადაც მე IX—VII საუკუნეში ქრ. წინ ქართველების რამოდენსამე ტომს ჰქონია ძლიერი სახელმწიფო (ურართუ). წარსულ საუკუნეში ამ წარწერების შესწავლა დაიწყო ფრანგმა მეცნიერმა ლენორმანმა, რომელმაც გამოსთქვა აზრი, რომ მათი ენა ძველი ქართულია. დღეს მათ სწავლობს რუსის მეცნიერი ნიკოლსკი, რომელსაც ის ენა ქართულის მონათესავედ ღიაჩნია. სამწუხაროთ, ჯერ ჯერობით არც ამ წარწერების ენაა სისწორეთ აღდგენილი და შეუცდომლათ წაკითხული, თუმცა არც მთლათ ისე საიდუმლოებით მოცულია, როგორც ზეთური წარწერები. ყოველ შემთხვევაში, თავისი არსებობით ვანის წარწერებიც ნათლათ გვიჩვენებს, თუ რა ზომამდე დაწინაურებული ყოფილან ზოგიერთი ქართველი ტომები მე-9—7 საუკუნეში ქრ. წინ.

2. **ზეპირ-სიტყვაობა.** სანამ კაცობრიობა წერა-კითხვის ისწავლიდა, შესანიშნავ ამბებს ერთი თაობა მეორე თაობას ზეპირ-სიტყვიერათ გადმოცემდა ხოლმე. ზეპირი გადმოცემა ანუ ზეპირ-სიტყვაობა უუძველესი საისტორიო წყაროა. მაგრამ ეს იმას კი არ ნიშნავს, ვითომც გარდამოცემა სხვა წყაროებზე უფრო სანდო იყოს. არა: როცა ძველი ამბავი გარდამოცემით მამიდან შვილზე გადმოდიოდა, შვილიდან შვილიშვილზე და ასე თანმოყოლით, იგი პირვანდელ სინამდვილეს თანდათან შორდებოდა, რადგან გზა და გზა სახეს იცვლიდა: ზოგჯერ სხვა დროს მომხდარ ამბებს უფრადებოდა და მათში ილესებოდა, ზოგჯერ საკუთარ დაწვრილებითს ცნობებს ჰკარგავდა და მცირდებოდა და სხვ.— შემდეგში წერა-კითხვის მკოდნე პირებმა გარდამოცემას წიგნებში ჩაწერა დაუწყეს და რამოდენათმე აღრინდულს ცვლასა და რყევას გადაარჩინეს. ჩვენი ერისა და ქვეყნის შესახებ ორგვარი გარდამოცემა მოგვეპოება: ზოგი მათგანი უცხო ერებს ეკუთვნის (ბერძნებს, სომხებს და სხვ.), ზოგიც ადგილობრივი — ქართულია (ფარნავაზ-

ზე, ვახტანგზე, თამარზე, ერეკლე მეფეზე და სხვებზე).—საისტორიო წყაროების ამავე ჯგუფს ეკუთვნის ხალხური შელოცვები, წმიდანების შესახები თქმულებანი, ის ზღაპრები, სადაც ღმერთებზე და საიქიო ცხოვრებაზეა ლაპარაკი, აგრეთვე ხალხური ლექსები, ანდაზები, გამოცანები და სხვანი. ამ წყაროებში იხატება ქართველი ხალხის ძველი რწმენა-შეხედულებანი, ქუთა-დაკვირვება, გონების სიმახვილე და სხვ. ამიტომ ჩვენი წარსულის შესასწავლად ამგვარ წყაროებს დიდი მნიშვნელობა აქვს. — ამავე წყაროებს შეგვიძლია მივაკუთნოთ თვით ქართული ენა და მისი შტოები. რაგინდ ძლიერ განვითარებული იყოს ამა თუ იმ ერის ენა, მასში მუდამ მოიპოება ისეთი ძირითადი სიტყვები და მთელი წინადადებანი, რომელნიც ამ ენას უუძველესი დროიდან შერჩენია, სხვა ენებიდან არ უსესხნია. ამგვარი სიტყვების და წინადადებათა დაკვირვება გვიჩვენებს ამ ერის უუძველეს საზოგადოებრივ წყობილებას, ზნე-ჩვეულებას და გონებრივ მდგომარეობას. საგეოგრაფიო სახელების დაკვირვება გვიჩვენებს, თუ სად უცხოვრია თავდაპირველათ ჩვენს ერს და რომელი ადგილები გამოუვლია, სანამ დღევანდელ სამშობლოში დაემკვიდრებოდა. უცხო ენებიდან შეთვისებული სიტყვების გამორკვევა გვატყობინებს, თუ რომელ ერებთან ჰქონია ჩვენს ხალხს დამოკიდებულება და იმ ხალხთან ვის როგორი გავლენა ჰქონია ჩვენს ერზე; პირიქით, თუ ქართული სიტყვები რომელსამე უცხო ენაში აღმოჩნდება, ეს კიდევ იმისი მაჩვენებელი იქნება, რომ ქართველ ერს იმ ხალხთან რაიმე ურთიერთობა ჰქონია და სხვა. — ასეთია საზოგადოთ ზებირ-სიტყვაობა და მისი მნიშვნელობა ისტორიისათვის.

II. **მწერლობა.** ზემოთ აღნიშნულ წყაროებთან შედარებით ყველაზე მეტს მასალას მწერლობა იძლევა. ჩვენი ისტორიის მწერლობითი წყაროები ორ გვარია: **ქართული და არა-ქართული**, ე. ი. უცხოეთის მწერალთა ცნობები

ისტორიულმა ბედმა ქართველებს იმ თავითვე განვითარებულ ერთა შორის არგუნა ცხოვრება. სანამ ქართველები

საკუთარს მწერლობას გაიჩენდენ, მეზობელ ერებს უკვე ჰქონდათ მწერლობა. ქართველებს ის ერები ზოგჯერ მტრობდენ და ეომებოდენ, ზოგჯერ კიდევ მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდათ ამიტომ თავის სამწერლო ნაშთებში იგინიციანობებს ქართველების შესახებაც იძლევიან. ასეთი ცნობები გვხვდება, მაგალითად, **ევვიპტელების** ხატოვან წარწერებში, ანუ იეროგლიფებში, **ასურელების** ლურსმულ მწერლობაში, **ებრაელების** „დაბადებაში“, **ბერძენ** და **რომაელ** ისტორიკოსთა ნაწერებში, **!ომხურ**, **არაბულ**, **იტალიურ** და რუსულ წყაროებში ამ წყაროების მნიშვნელობა ჩვენი ისტორიისათვის დაუფასებელია. მართალია, ზოგიერთ შემთხვევაში ეს წყაროები სისწორით არ გადმიგვეცემს ჩვენებური ადგილებისა და ისტორიული პირების სახელებს, აქა-იქ საისტორიო ამბებსაც ურევს ერთმანეთში, მაგრამ ეს მხოლოდ იშვიათი შემთხვევაა; უმეტესათ კი უცხოეთურს წყაროებში საქართველოს შესახებ ისეთი ძვირფასი, უხვი და უტყუარი მასალა გვხვდება, რომლის მსგავსსაც არც ერთი ქართული წყარო არ იძლევა. ასეოია, განსაკუთრებით, უუძველესი პერიოდის შესახებ ასურული ცნობები, ძველისა და საშუალო ისტორიისათვის — ბერძენ და რომაელ ისტორიკოსთა ნაწერები (სტრაბონი, ტაციტი, რუფინი, პროკოპი კესარიელი), ხოლო ახალი ისტორიისათვის — იტალიელ მისიონერთა წერილები (ლამბერტი).

ახლა გადავიდეთ ადგილობრივი, ე. ი. ქართული საისტორიო წყაროების განხილვაზე. როგორც ქვემოთ თავის ალაგას მოვიხსენებთ, საკუთარი ანბანი და „მწიგნობრობა“ ქართველებს ქრისტეს წინათაც ჰქონიათ. მაგრამ, სამწუხაროთ, იმ დროიდან ჩვენამდე თავისი პირვანდელი სახით არც ერთს სამწერლო ნაშთს არ მოუწევია. საბუთი კი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ მოკლე მწერლობითი ცნობები მეფეთა ვინაობისა და მათი მოღვაწეობის შესახებ ქართველებს ქრისტიანობის მიღებამდეც უნდა ჰქონოდათ. შემდეგ, როცა ჩვენში ქრისტიანობა დამყარებულა, ჩვენს მწერლებს ზოგი იმ ცნობათაგანი თავის ნაწერებშიაც შეუტანიათ; მაგრამ ძველი ცნობები ბევრჯერ ისე შეუცვლიათ, რომ დღეს ძნელი გამოსაცნობია, თუ რა სა-

ხისა უნდა ყოფილიყონ იგინი ქრისტიანობის წინა პერიოდში. ამიტომ ქართული მწერლობის და კერძოთ საისტორიო მწერლობის მიმოხილვას, ჩვეულებრივ, ჩვენში ქრისტიანობის დამყარების შემდეგ იწყებენ. ჩვენც ასე მოვიქცეთ.

ა) ქრისტიანობამ საქართველოში მე-IV საუკუნის დანდგეს გაიმარჯვა (326 წლის მახლობლათ). პირველ ხანათ ჩვენში ქრისტიანი მწერლები უმთავრესათ სასულიერო პირები იყვენ. ამიტომ იგინი უფრო მეტ ყურადღებას საეკლესიო ამბებსა და წმიდანების მოღვაწეობას აქცევდენ. ამგვართ წარმოდგა უუძველესი ქართული საისტორიო წყარო—**წმიდათა „ცხოვრება“**, ე. ი. წმიდა მამათა და დედათა ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერა. შემდეგში ეს, სხვა და სხვა დროს დაწერილი, „ცხოვრებანი“ ერთ წიგნად შეჰკრიბეს და, ამგვართ, წარმოდგა **„მამათა ცხოვრება“**, ე. ი. წმიდა მამების (და აგრეთვე დედების) თავგადასავალის აღწერა. ამ „ცხოვრებათა“ შორის ყველაზე უუძველესად ითვლებიან: წმ. შუშანიკის „ცხოვრება“ (მე-5 საუკუნისა), შემდეგ ესტატე მცხეთელისა მე-6 საუკ., მერე—აბო თფილელისა (მე-8 საუკ.) და სხვათა. ქართველ წმიდათა „ცხოვრებანი“ ერთ წიგნად დაბეჭდა და მშვენიერი სურათებით შეამკო მიხეილ საბინინმა წარსულ საუკუნეში (1882 წ.). ამ წიგნს სახელათ ჰქვია: „საქართველოს სამოთხე“.

ბ) „მამათა ცხოვრების“ შემდეგ ერთ უუძველეს ქართულ საისტორიო წყაროდ ითვლება პატარა ქრონიკა **„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“**. ეს ქრონიკა ამ ოციოდე წლის წინათ ერთ ძველ ტყავის წიგნში აღმოაჩინეს. ეს წიგნი მე-10 საუკუნეში გადაუწერიათ შატბერდის მონასტერში (ქაოროხის ხეობაში). ამიტომ თვით ქრონიკასაც ზოგიერთებმა **„შატბერდული ქრონიკა“** უწოდეს. ეს წყარო უმთავრესათ საეკლესიო ქრონიკაა; ამიტომაც შედარებათ უფრო ვრცლათ ქართველების „მოქცევის“ ანუ მოქრისტიანების ამბავს მოგვითხრობს. მაგრამ, ამასთანავე, მოკლე-მოკლე ცნობებს ქართველი მეფეების შესახებაც იძლევა მე-1 საუკუნიდან ქრ. წინ თითქმის მე-7 საუკუნემდე ქრ. შემდეგ. ეს ქრონიკა შეუდგენია ვილაც გრი-

გოლ დიკონს, რომელსაც, მისივე სიტყვით, ხელში სხვა, უფრო ვრცელი ქრონიკა ჰქონია. მკვლევართა აზრით ამ ქრონიკის პირველი ნაწილი მე-7 საუკუნეში უნდა იყოს შედგენილი ქრ. შემდეგ. მე-10. საუკუნეში კი იგი მხოლოდ გადმოუწერიათ და შეუესიათ.

გ) „წმიდა მამათა ცხოვრებასთან“ ერთათ ქართველებმა „მეუკთა ცხოვრების“ აღწერაც დაიწყეს. ძველი მეფეების ცხოვრება (მაგალ. ფარნავაზისა, მირიანისა, ვახტანგ I-ლისა) ქრონიკებისა და ზეპირგადმოცემის მიხედვით შეუდგენიათ; ახალი დროის მეფეებისას კი უმეტესათ თავ-თავის დროს აღგენდნენ. შემდეგ ეს, ცალკალკე შედგენილი, „ცხოვრებანი“ ერთ წიგნად შეუკრებიან და ამგვარათ წარმომდგარა „ქართველთა მეფეთა ცხოვრება“ ან შემოკლებით „ქართლის ცხოვრება“. ეს არის ქართველთა მატრიანე, რომელშიაც უმთავრესათ მეფეების თავგადასავალია მოთხრობილი. „ქართლის ცხოვრება“ ორ ნაწილად განიყოფა, პირველი ნაწილი მოგვითხრობს ქართველთ მეფეთა და მმართველთა თავგადასავალს ქართლოსიდან (ქართველების ზღაპრული წინაპრიდან) დაწყებული მე-X საუკუნემდე ქრ. შემდეგ. ეს ნაწილი პირველათ დაბეჭდა და ფრანგულათაც გადათარგმნა წარსულ საუკუნეში ფრანგმა მეცნიერმა **ჰარი ბროსემ**. ბროსეს შემდეგ აღმოჩნდა ამავე ნაწილის ერთი ძველი ხელნაწერი, რომელიც მე-17 საუკუნეში გადაუწერიათ ქართლის დედოფლის მარიამისათვის. ამის გამო ამ ხელნაწერს „**მარიამის ვარიანტი**“ დაარქვეს. დღეს ეს ვარიანტიც გამოცემულია **ექვთიმე თაყაიშვილის** რედაქტორობით. — „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ნაწილი შეკრება და ქართულათ დაბეჭდა წარსულ საუკუნეში პოოფესორმა **დავით ჩუბინაშვილმა**, ხოლო ფრანგულათ სთარგმნა და შენიშვნები დაურთო იმავე ძარი ბროსემ. ამ ნაწილში მოთხრობილია ქართველ მეფეთა ცხოვრება მე-15 — 18 საუკუნეში.

დ) ფრიად ძვირფას საისტორიო მასალას წარმოადგენს ქართველ მეფეთა და კათალიკოზთა „**სამართალი**“, ე. ი. საერო და საეკლესიო კანონები. უუძველესი მათგანი ეკუთ

ენის მე-12 საუკუნის დასაწყისის ქრ. შემდეგ (რუისურბნისის საეკლესიო კრების დადგენილებანი), ხოლო უზუგვიანესი ვახტანგ VI-ის კანონებია (მე-18 საუკუნის პირველ მეოთხედში). ქართული „სამართლის წიგნი“ უკვე რუსულათ გადაითარგმნა და ოჯგერაც დაიბეჭდა, ქართულათ კი დღემდე (რუისურბნისის კრების დადგენილებათა გარდა) არც ერთის მეფისა და კათალიკოზის „სამართალი“ არ დაბეჭდილა; ხელნაწერებად კი ბლომათ მოგვეპოება.

ეს დასასრულ, მეტათ ძვირფას საისტორიო წყაროა უნდა ჩაითვალოს: 1) ეგრეთ წოდებული **სიგელ-გუჯრები**, 2) ყოველგვარი **შიწერ-მოწერა** ქართველ მეფეთა და მათ ქვეშევრდომთა შორის ან უცხოეთის მეფეებთან და 3) ტაძარმონასტრების ან ძველი ფულების **წარწერანი** და ძველ წიგნებზე **მინაწერება**.

უუძველესი ქართული წარწერა, რომელსაც საქრისტიანო დროიდან ჩვენამდე მოუღწევია, მე 6 საუკუნეს ეკუთვნის (მეფის გურგენის ფული, ხუცურის წარწერით); ხოლო უუძველესი გუჯარი მე-11 საუკუნიდან შენახულა (ბაგრატ IV-ის გუჯარი ოპიზისა და მიჯნაძორის მონასტრებისადმი). შინაარსით სიგელი და გუჯარი—მეფეებისა და კათალიკოზ-ერისთავების წყალობას წიგნებს წარმოადგენს. ძველათ ეს წიგნები გრძელ და წვრილ ტყავზე იწერებოდა. შემდეგში კი ქალაქებზე დაუწყეს წერა.

ამ დარგის საისტორიო წყაროების ბეჭდვა დაიწყო წარსულ საუკუნეში ზემოთ დასახელებულმა ფრანგმა მეცნიერმა მარი ბროსემ, განაგრძეს: დიმიტრი ბაქრაძემ, პროფესორმა ალ. ცაგარელმა, დ. ფურცელაძემ და თევდორე ჟორდანიამ, ხოლო დღეს მუშაობს ე. თაყაიშვილი.

ასეთია საქართველოს ისტორიის უმთავრესი მწერლობითი წყაროები. საზოგადოთ კი საისტორიო მასალად გამოდგება ყველაფერა, რაც ქართულ ენაზე მოგვეპოება და ქართველ ხალხთან და საქართველოსთან რაიმე კავშირი აქვს. მაგრამ ამ მასალას ექნება მხოლოდ მისახმარი, მეორე-ხარისხოვანი მნიშვნელობა. ზემო აღნიშნული მწერლობითი წყაროები კი — პირველ-ხარისხოვანი საისტორიო წყაროებია.

კითხვები გასაშეორებალად. რამდენი გვარისაა საქართველოს ისტორიის წყაროები? რასა ჰქვია ნივთიერი ნაშთი? რომელი მეცნიერება იკვლევს ამ ნაშთებს? რას ვტყობილობთ არქეოლოგიის შემწეობით? განმარტეთ ხეთურისა და ვანური წარწერების მნიშვნელობა.

რა არის ზეპირ-სიტყვაობა? რამდენათ სანდოა ეს წყარო? რა და რა ენაზე მოგვეპოება ზეპირთქმულებანი ჩვენი ერის წარსულის შესახებ? რა მნიშვნელობა აქვს ენას, როგორც საისტორიო წყაროს?

რამდენგვარია მწერლობითი წყაროები? რომელ მეზობელ ერებს დაუტოვებიათ ჩვენს შესახებ უფრო საყურადღებო ცნობები?—ჰქონიათ თუ არა ქართველებს თავის ენაზე საისტორიო თხზულებანი ქრისტიანობის მიღებამდე? რა დროიდან მოაღწია ჩვენამდე ქართულმა საისტორიო მწერლობამ? რა არის „მამათა ცხოვრება“? როგორ წარმოდგა იგი?—რას წარმოადგენს ქრონიკა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“? როდის შეუდგენიათ იგი?—რა არის „ქართველ მეფეთა ცხოვრება“ ან მოკლეთ „ქართლის-ცხოვრება“? რამდენ ნაწილად განიყოფა იგი?—რა არის „სამართლის წიგნი“? რომელ საუკუნეს ეკუთვნის უუძველესი ქართული წარწერა?—რა არის სიგელი და გუჯარი? რომელი საუკუნიდან მოაწია ჩვენამდე უუძველესმა ქართულმა გუჯარმა?—ვის უშრომია დღემდე ქართული მწერლობითი საისტორიო წყაროების გამოსაცემად?

უუძველესი ისტორია.

I

პერიოდის განსაზღვრა და ქართველების მიწა-წყალი.

საქართველოს „უუძველეს ისტორიას“ იმ ხანას ვეძახით, რომელსაც უხსოვარი დროიდან მცხეთის მხარეში საკმაოდ ძლიერი სამეფოს დაარსებამდე გაუვლია. ეს პერიოდი თავდება კვი წლის მახლობლათ ქრისტეს წინ. მთელი ის მიწა-წყალი, რომელზედაც ამ პერიოდის განმავლობაში ქართველ ტომებს ადგილ-გამოცვლით უცხოვრიათ, ოთხ ზღვას შუა მდებარეობს. ეს ზღვებია: **შავი ზღვა, კასპისა, სპარსეთისა და ხმელთა-შუა ზღვა.** ამ ზღვებს შემდეგი მდინარეები ერთვის: ტიგრი და ეფრათი (სპარსეთის ზღვას); ლალისი. ქოროხი რიონი და ენგური (შავ ზღვას); მტკვარი და არაქსი (კასპის ზღვას). ამ მდინარეთა აუზებში უცხოვრიათ სხვა და სხვა დროს ჩვენს წინაპრებს. სახელდობრ: უუძველესი მათი სამკვიდრებელი **ქალდეუ** და **შუამდინარე** (მესოპოტამია) ყოფილა, ე. ი. ტიგრ-ეფრათის ვაკეები; შემდეგ — **კაპადოკია** (ლალისის აუზი) და **ნაირ-ურართუ**, ე. ი. ვანის ტბისა და არარატის არე-მარე; ბოლოს კი — **აზიერ კავკასია**, ანუ ქოროხ-რიონ-ენგურისა და მტკვარ-არაქსის აუზები.

კითხვები განსამოკრებლად. რა დროიდან იწყება და როდის თავდება საქართველოს უუძველესი ისტორია? რომელ ზღვებს შორის მდებარეობდა ქართველების მაშინდელი მიწა-წყალი? უჩვენეთ ქარტაზე (და, თუ შეიძლება, კიდევ დახატეთ) ეს ზღვები და მდინარეები, რომელთა აუზებშიაც ქართველებს სხვა და სხვა დროს უცხოვრიათ.

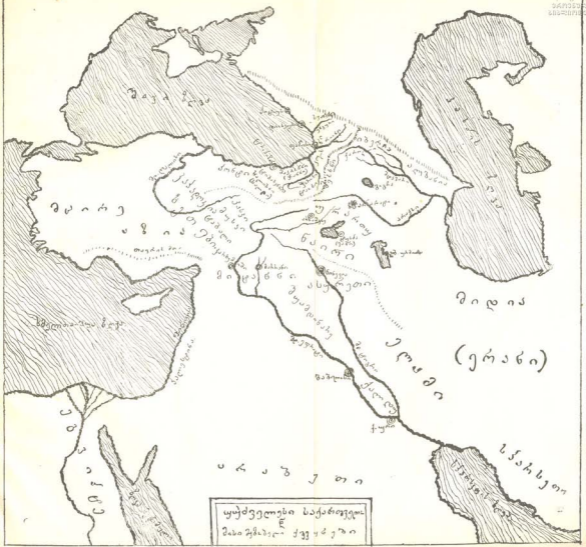
II

ქართველები ქალდეუსა და შუამდინარეში.

1. **ქართველების პირვანდელი სამშობლო.** თავდაპირველათ ქართველებს **ქალდეუს** ქვეყანაში უცხოვრიათ. სხვანაირათ რომ ვთქვათ, ქალდეუ ქართველების პირვანდელი სამ-

შობლოა. ამ ქვეყანას თვით ქართველები და ზოგიერთი მე-
ზობლებიც „ქარღუ“-ს ეძახდნენ. ალბათ აქედან უნდა წარ-
მომდგარიყო ჩვენი ხალხის სახელი „ქართუელი“ (მეგრულათ
„ქართუ“), იგივე „ქარღუელი“, ე. ი. ქარღუს მცხოვრები,
ქარღუდან გამოსული. ამ ქვეყნის ჰავა მეტათ ცხელია; წვიმა
იქ თითქმის არასოდეს არ მოდის; მაგრამ წვიმის მაგიერობას
მღ. ეფრათი ასრულებს, რომელიც ყოველ წლივ გადმოდის
ხოლმე ნაპირებზე და უხვათ რწყავს სიცხისაგან გადამხმარს
არეზარეს. ძველი მწერლების მოწმობით, ეს მხარე მეტათ ნა-
ყოფიერი იყო; საპურე მცენარე აქ ერთი ორასად და ერთი
სამასად აჯილდოებდა მიწის-მუშას. პურისა და ქერის ფოთ-
ლები ზოგჯერ ოთხი თითას სიგანე იზრდებოდა. მართალია,
ქალღუში ხეები ნაკლებად იცოდა, მაგრამ აქ იზრდებოდა ფი-
ნიკის ხე, რომლის ნაყოფსაც მცხოვრებლები საზრდოვ ხმა-
რობდნენ; ზოგჯერ მისგან სასმელსაც იმზადებდნენ. ამგვართ
განთქმული იყო ქალღუს ქვეყანა თავისი ბუნებრივი სიმდიდ-
რით; ამიტომ იმ თავითვე ძრავალ ხალხს იზიდავდა. ჩვენი წი-
ნაპრები ამ ქვეყნიდან სემიტური მოღვმის-ერებმა გამოდნენ:
აქ დაარსდა ძველს ისტორიაში ცნობილი ბაბილონის ძლიე-
რი სახელმწიფო; ქართველები კი იძულებული გახდნენ შუა-
მდინარეში გადმოსახლებულიყვენ. — როდის უცხოვრიათ ქარ-
თველებს ქალღუს მხარეში და როდის გადმოსახლებულან
იქიდან, ამის შესახებ არავითარი მტკიცე ცნობა არ მოგვე-
პოება. ვიცით მხოლოდ, რომ 2000 წლის მახლობლათ ქრ.
წინ ქართველები უკვე ქალღუს მხარეში აღარ ცხოვრობდნენ,
მათი ქვეყანა ბაბილონელებს ექირათ. ამას გვაფიქრებინებს
შემდეგი გარემოება: 2000 წლის მახლობლათ ქართველების
ერთი ტომი (მიტანნი) შუამდინარეში ცხოვრობდა და აქედან
ებრძოდა ბაბილონის მეფეებს. სჩანს, ქალღუდან ქართველების
გადმოსახლება 2000 წელზე ადრე დათავებულა. თავისი პირ-
ვანდელი სამშობლო მხოლოდ ბრძოლის შემდეგ დაუთმიათ
ქართველებს ბაბილონელებისათვის.

2. ქართველები შუამდინარეში. მიტანების სახელ-
მწიფო. შუამდინარეც (მესოპოტამია) ტიგრსა და ეფრატს

ყუბუღელები საქართველოს
 მისი შემოსავლი ქვეყნისათვის

მთიანეთი
 (გურჯისტანი)

ქვემო ქართლი

სამხრეთი ქვემო ქართლი

სამხრეთი საქართველო

სამხრეთი საქართველო

სამხრეთი საქართველო

სამხრეთი საქართველო

სამხრეთი საქართველო

სამხრეთი საქართველო

სამხრეთი საქართველო

სამხრეთი საქართველო

სამხრეთი საქართველო

სამხრეთი საქართველო

სამხრეთი საქართველო

სამხრეთი საქართველო

სამხრეთი საქართველო

სამხრეთი საქართველო

ჩ 30.629

შორის მდებარეობს, მხოლოდ მათი შუაწელი უჭირავს. ნაყოფიერების მხრივ ამ ქვეყანაზედაც იგივე ითქმის, რაც ქალღუს შესახებ ითქვა. აქ ბინადრობის დროს ქართველ ტომთა შორის ყველაზე მეტი ძალა და სახელი **მიტანებმა** მოიპოვეს. აქ მათ დაიარსეს საკმაოდ ძლიერი სახელმწიფო, რომლის საზღვრებიც აღმოსავლეთისკენ ტიგრამდე აღწევდა, ხოლო დასავლეთისკენ თავრის მთებამდე. მათი დედა-ქალაქი იყო **ხარანი**, რომელიც ეფრატის ერთ-ერთ ტოტზე მდებარეობდა. პირველი ცნობები მიტანების შესახებ ქრ. წინ 2000 წელს ეკუთვნის, როცა იგინი ბაბილონის მეფეებს ებრძოდნენ. მაგრამ მიტანების ძლიერებამ უმაღლეს ხარისხამდე ქრ. წინ მე-15 საუკუნის მეორე ნახევარში მიაღწია. ამ დროს თავი ისახელა მიტანების მეფემ **ტუშრატამ**. მაშინ მიტანებს ორი ძლიერი მეზობელი ჰყავდათ: ეგვიპტე და ბაბილონი. ეგვიპტესთან ტუშრატამ-მეფეს მეგობრული განწყობილება ჰქონდა; ბაბილონს კი სასტიკს მეტოქობას უწევდა. 1430 წლის მახლობლათ ტუშრატამ ქალაქი ნინეფია დაიპყრო, რომელიც ბაბილონის სახელმწიფოს წაართვა. გამარჯვების ნიშნად, ტუშრატამ ნინევიიდან იქაური ქალ-ღმერთის **იშტარის** კერპი წაიღო და ეგვიპტის მეფეს ამენჰოტეპ მე-III-ს გაუგზავნა. ამ უკანასკნელს ცოლად ჰყავდა ტუშრატამ-მეფის ქალი და თავის სიმამრს, ერთგულობისათვის, მრავალ ოქროს უგზავნიდა ხოლმე.

მე-15 საუკუნის შემდეგ მიტანების ძლიერება თანდათან ეცემა. მე-13 საუკუნის პირველ ნახევარში (1300—1270 წლებს შორის ქრ. წინ) მიტანების სამეფოს ასურეთის გაძლიერებული მეფეები იპყრობენ (რამან-ნირაი I და სალმანასარ I); მიტანები კი იძულებული ხდებიან ან შემოსულ უცხო ტომებს შეერიონ, ან შუამდინარე დასტოვონ და ეფრატის დასავლეთით გადასახლდნენ. მათს ადგილს კი, შუამდინარეში, ასურელები და ამათი მონათესავე არამელები იჭერენ. ამგვარაბ, თავისი პირვანდელი სამშობლო (ქალღუს) ქართველებმა ბაბილონელებს დაუტოვეს, ხოლო შუამდინარე—არამელებსა და ასურელებს.

3. მაშინდელი კულტურა და სარწმუნოება. როგორც

ზემოთ შევნიშნეთ, ქალღმერთი და შუამდინარე მეტათ ნაყოფიერი ქვეყნები იყო. მათი ნიადაგი განსაკუთრებით მიწის მუშაობას უწყობდა ხელს. ამიტომ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ქართველები იქ ყოფნის დროს **მიწის-მუშაობის** მიმდევარნი უნდა ყოფილიყვნენ. — მიწის-მუშაობის გარდა ქართველებს იქვე შესწავლილი ჰქონიათ **მადნეულის შემუშავებაც**; განსაკუთრებით ბრინჯაოს ნივთები ყოფილა გავრცელებული. ოქრო და რკინა კი მარტო. სამკაულად უხმარნიათ. — უეჭველია, ქართველ ტომებში იმ დროს **მეჯოგობაც** უნდა ყოფილიყო ძველი დროიდან დარჩენილი. აქას, სხვათაშორის, ამტკიცებს **მთვარის თაყვანის ცემა**, რომელიც იმ დროს ქართველების ეროვნული სარწმუნოება ყოფილა: ღამის მნათობთა თაყვანისცემა კი უმთავრესათ მეჯოგე ხალხის დამახასიათებელი ჩვეულებაა. მთვარის სახელობაზე ქალღმერთსა და შუამდინარეში ორგან იყო აგებული ტაძარი: ერთი ქალაქ **ურში** (ქალღმერთი), მეორე — მიტანების დედა-ქალაქს **ხარანში**. მთვარე იმ დროს ქართველებს უმთავრეს ღმერთად მიაჩნდათ და, როგორც მამა-კაც-ღმერთს, ისე უცქეროდნენ.

კითხვები გასამოძრაებლად. სად იყო ქართველების პირვანდელი სამშობლო? როგორ წარმოდგა სიტყვა «ქართველი»? როგორ აღწერენ ძველი მწერლები ქალღმერთის ნაყოფიერებას? დაახლოებით როდის უცხოვრიათ ქართველებს ამ ქვეყანაში? მერე სად გადმოსახლებულან? ვის დაუჭერია მათი ადგილი?

რომელი ქართველი ტომი გაძლიერდა შუამდინარეში? მოიყვანეთ ამის მაგალითი მე-15 საუკუნიდან. სად იყო მიტანების დედა-ქალაქი? რომელ საუკუნეში დაეცა ეს სამეფო? ვინ დაიჭირა მიტანების მიწა-წყალი შუამდინარეში?

რა ხელობას მისდევდნენ ქართველები ქალღმერთსა და შუამდინარეში? როგორი იყო მათი სარწმუნოება? რომელ ქალაქებში იყო ტაძრები მთვარის სახელობაზე?

III.

დასავლეთის ქართველები მე-14—8 საუკუნეში ქრ. წინ.

მას შემდეგ, რაც ქართველები იძულებული გახდნენ შუამდინარე სამუდამოთ დაეტოვებიათ, იგინი ორ ნაწილად გაიყვნენ: ერთი ნაწილი ეფრატის დასავლეთით გადასახლდა და

იქ რამოდენიმე სახელმწიფო დაიარსა; მეორე ნაწილი ტიგ-რის სათავეებისაკენ წამოვიდა და ვანის ტბისა და არარატის მთის მიდამოებში დაბინავდა. პირველთ ჩვენ დასავლეთის ქართველებს ვუწოდებთ, მეორეთ—აღმოსავლეთისას.

დასავლეთის ქართველთა შორის ისტორიაში ყველაზე მეტათ შემდეგმა ტომებმა ისახლეს თავი: 1) ხეთებმა, 2) მუსკებმა ანუ მესხებმა, 3) ტაბალებმა ანუ თუბალებმა და 4) კასკებმა ანუ კოლხებმა.

1. ხეთები. ხეთები პირველი ქართველი ტომია, რომელსაც ეფრატის მარჯვენა ნაპირები და კაბადოკია დაუსახლებია. ძველი კაბადოკია უმთავრესათ მდ. ლალისის აუზებში მდებარეობს. იგი დაღარულია ღრმა და ვიწრო ხეობით. წვიმები იქ ხშირი იცის, რის გამო ჰაერი ნოტიოა; სამაგიეროთ ეს მხარე მდიდარია მცენარეულობით. მისი ნიადაგი თანაბრათ გამოსადეგია, როგორც მიწის მუშაობისა, ისე მეჯოგობისათვის. მარტო კაბადოკიის შუაგული წარმოადგენს უწყლო ქვეყანას, ამის გამო აქ ზაფხული მეტად ცხელი იცის, ხოლო ზამთარი ძლიერ ცივი. სწორეთ ამიტომ, როცა ქართველი ტომები კაბადოკიისკენ გადმოსახლდნენ, მათ უმთავრესათ კაბადოკიის განაპირა ადგილები დაიჭირეს და არა მისი შუაგული, სახელდობრ: ყველანი ლალიზისა და ეფრატის ზემო წელს შუა დაბინავდნენ. ამ ტომთა შორის ხეთები ყველაზე უფრო სამხრეთით ცხოვრობდნენ. სანამ შუამდინარეში მიტანების სახელმწიფო არსებობდა, ხეთები, ნათესაობის მიუხედავათ, ხშირათ თავს ესხმოდნენ მათს მხარეს და მით ხელს უწყობდნენ მიტანების დასუსტებას. რა თქმა უნდა, მიტანებიც ვალში არა რჩებოდნენ და სამაგიეროს უხდიდნენ, რის-გამოც ხეთები მე-14 საუკუნემდე მოკლებული იყვენ ძალასა და მნიშვნელობას. მათ თავი მხოლოდ მას შემდეგ იჩინეს, როცა შუამდინარეში მიტანების სახელმწიფო დაეცა. ერთ სახელმწიფოდ ხეთების შეერთება მე-15 საუკუნეში დაიწყო. მაგრამ განსაკუთრებულ ძლიერებას ამ სახელმწიფომ მე-14 საუკუნის დამლევსა და მე-13 საუკუნის პირველ ნახევარში მიაღწია. ამ დროს ხეთების სამფლობელო ჩრდილოეთით თითქმის შავ ზღვამდე აღწევდა, სამხრეთით ხმელ-

თა-შუა ზღვამდე, დასავლეთით მდინარე ღალისამდე, ხოლო აღ-
მოსავლეთით ეფრატამდე. სატახტო ქალაქად **კარხემიში** ითვ-
ლებოდა, რომელიც ეფრატის მარჯვენა ნაპირას მდებარეობდა.
ამ პერიოდში ხეთების ძლიერება უმაღლეს ხარისხზე იყო ასუ-
ლი: მათი „დიდი მთავრები“ ერთხანათ ძლიერს მეტოქობას
უწევდნენ ეგვიპტის ფარაონებს; ხოლო მათი კულტურა თანა-
ბრათ განსხვავდებოდა როგორც ეგვიპტურის, ისე ასურულ-ბა-
ბილონურის კულტურისაგან. ხეთებს ჰქონდათ საკუთარი ხა-
ტოვანი მწერლობა (რებუსების მსგავსათ), რომელიც დიდათ
განსხვავდებოდა ეგვიპტურის იეროგლიფებისაგან. ამ ხატოვანი
მწერლობის რამდენსამე ნიმუშს ჩვენს დრომდეც მოუწევია, მა-
გრამ, სამწუხაროთ, მეცნიერებს ჯერ კიდევ წაკითხული არა
აქვთ. ხეთები გარეგნობითაც გაირჩეოდნენ ეგვიპტელებისა და
ასურ-ბაბილონელებისაგან: თავზე ნაწნავს ატარებდნენ, ხოლო
ფეხებზე გრძელ-წვეტიანი წალები ეცვათ.

ხეთების შესახებ ყველაზე მეტს ეგვიპტური წყაროები მო-
გვითხრობს. ახლათ გაძლიერებულ ხეთებს იარაღი პირველათ
სამხრეთისკენ მიუმართავსთ. პალესტინის ჩრდილო პროვინცი-
ებში იგინი შეტაკებიან ეგვიპტის ფარაონს სეთოს I-ელს
(1327—1317 წ.). ამ დროს ხეთების მთავრად **მაუტენერი**
ყოფალა. — როცა მაუტენერი გარდაცვლილა, ხეთის გამგეობა
მის ძმას **ხეთასარს** დარჩენია. ამ დროს ეგვიპტის ტახტს სე-
თოსის შვილი რამსეს მე-II განაგებდა (1317—1250 წ. ქრ.
წინათ). ამასა და ხეთასარს შორის 1296 წლის მახლობლათ
მოხდა მშვიდობიანი მორიგება და დაიწერა ხელშეკრულობა,
რომლის ეგვიპტურ თარგმანს ჩვენს დრომდე მოუწევია. აი
მისი დასაწყისი: „ეს ხელშეკრულობა დაუწერა ხეთის დიდმა
მთავარმა, ძლიერმა ხეთასარმა, ხეთების დიდი მთავრის მარ-
სარის ძემ და საფალულის ძის ძემ, ვერცხლის ფიცარზე ეგ-
ვიპტის დიდ მბრძანებელს, ძლიერს რამსესს, სეთოსის ძეს და
რამსესის ძი ძეს, მშვენიერი სამშვიდობო და საკავშირო ხელ-
შეკრულობა საუკუნოდ“. შემდეგ ჩამოთვლილია ხელშეკრუ-
ლობის პირობები, რომლის ძალითაც ორივე სახელმწიფო ვალ-
დებულნი ხდებოდა საზოგადო მტერთან ერთათ ეომნა, ერ-

თი-მეორის ძველ საზღვრებს არ შეხებოდა და ერთს მეორის მოღალატე ქვეშევრდომი თავის სახელმწიფოში არ შეეშვა. ამ ხელშეკრულებით ხეთსა და ეგვიპტეს შორის ხანგრძლივი ზავი დამყარდა. ხეთასარი რამსესს ეგვიპტეში ეწვია, სადაც დიდ პატივით მიიღეს; ხოლო რამსესმა, კავშირის განსამტკიცებლად, ხეთასარის ქალი შეირთო.

როგორც დავინახეთ, ხეთების ძლიერება უმთავრესათ მე-13 საუკუნის პირველ ნახევარს ეკუთვნის. ამას შემდეგ იგინი თანდათან სუსტდებიან და მათ ნაცვლათ სხვა ქართველი ტომები ძლიერდებიან, სახელოობრ: **მუსკები** ანუ **მესხები** და **კასკები** ანუ **კოლხები**.

2. მუსკები ანუ მესხები. მუსკებს მსოფლიო ისტორია პირველათ მე-12 საუკუნეში იხსენიებს. ამ დროს მათ ეჭირათ ეფრატის დასავლეთით მდებარე ადგილები ღალიზამდე, დაახლოებით იმ ადგილის პირდაპირ, სადაც ეფრატის ორი სათავე ტოტი ერთდება და თვით ეფრატი პირდაპირ სამხრეთისკენ იწყებს ღენას (ნახეთ ქარტაზე). მესხები ამ დროს ფრიად ძლიერი, მდიდარი და საკმაოდ განათლებულნი იყვნენ. მათი სამფლობელო რამდენსამე სამეფოდ იყო დაყოფილი და ქაოაქებით მოფენილი. მუსკების უმთავრესი ხელობა მადნეულის (განსაკურებით თითბრის) დამუშავება იყო; ამასთანავე იცოდნენ მსხვილ და წვრილ-ფეხი საქონლის მოშენება და ღვინის დაყენება. მე-12 საუკუნის მეორე ნახევარში მესხები იმდენათ ძლიერნი იყვნენ, რომ ასურეთსაც კი ღირსეულ მეტოქობას უწევდნენ. 1150 წლის მახლობლათ მათ ასურეთის ორი მოხარკე ქვეყანა დაიპყრეს (აღძი და პურუკუკუცი); ხოლო 1100 წლის მახლობლათ, როცა ასურეთში ტიგლათ-პილესარ I-ელი გამეფდა, მესხების ხუთი მეფე 20,000 მესხით ასურეთის მესამე მოხარკე ქვეყანას (კუმმუხი) შეესია და დაიპყრო იგი. მაგრამ ეს გამარჯვება მესხებისთვის უკანასკნელი გამარჯვება იყო: ასურეთის მეფემ მსწრაფლ შეჰყარა ღიდძალი ლაშქარი, შემოვიდა კუმმუხის ქვეყანაში, სასტიკათ დაამარცხა მესხები და 5000 ჯარისკაცი ტყვედ წაიყვანა.

3. კასკები ანუ კოლხები. მესხებთან ერთად, 1100 წ.,

ტიგლათ-პილესარ I-ელმა მეორე ქართველი ტომიც დაამარცხა, სახელდობრ **კასკები** ანუ **კოლხები**. კასკები მუსკების ჩრდილოეთით ცხოვრობდნენ, ეფრატის დასავლეთით ლალიზის სათავემდე. მესხებთან ერთათ, ასურეთს იგინიც ძლიერს მეტოქობას უწევდენ; მაგრამ 1100 წელს ტიგლათ-პილესარმა მათი ძლიერებაც დაამხო: 4000 კასკი დაატყვევა და ასურეთში გადაასახლა. ამას შემდეგ მესხები და კოლხები თანდათან დასუსტდნენ და მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში უკვე ასურეთის მოხარკედ ითვლებოდნენ (აშურ-ნასირ-აბალის დროს 885—860 წწ. ქრ. წინ). ამათ შემდეგ ჯერი მიდვა მეოთხე ქართველ ტომზე—**ტაბალზე** ანუ **თუბალზე**.

4. **ტაბალნი** ანუ **თუბალნი**. ეს ქართველი ტომი მსოფლიო ისტორიაში სხვა და სხვა სახელით არის ცნობილი: ზოგი მას ტაბალს ეძახოდა, ზოგი—თობალს ან თუბალს; უფრო გვიან **ტიბარი** ან **თიბერი** უწოდეს, საიდანაც წარმოდგა ბოლო დროს სახელები: **ჰიბერი** ანუ **იბერი** და სხვანი, რაზედაც ქვემოთ, თავის ალაგას გვექნება საუბარი. მე-9 საუკუნეში ქრ. წინ ტაბალნი მუსკების სამხრეთით ცხოვრობდნენ, ეფრატისა და ლალისის შუა. მათი ქვეყანა 24 წვრილ სამეფოდ იყო გაყოფილი. როცა მტერი შემოესეოდა, ეს სამეფოები ერთათ იბრძოდნენ. ტაბალების ქვეყანა მთიანი ადგილი იყო. მესხებივით იგინიც მადნეულის დამუშავებას მისდევდნენ: თუბალური რკინა და სპილენძი უცხოეთშიაც კი გაჰქონდათ გასაყიდად, მაგალითად ფინიკიაში (ქალაქ ტვირში) და სხვაგან. ამას გარდა ტაბალები მეჯოგობითაც იყვნენ ცნობილი: მათი ქვეყნის მაღალტანიანი, კარგი ჯიშის ცხენები მეზობელ ქვეყნებში განთქმული იყვნენ.

837 წელს ტაბალის ქვეყანას ასურეთის მეფე სალმანასარ მე-II შემოესია და ტაბალელმა მეფეებმა იგი დიდი საჩუქრით მოიშორეს თავიდან; მაგრამ 833 წელს მაინც იძულებული გახდნენ, ასურეთის მეფისთვის ხარკი მიერთმიათ. ამას შემდეგ ტაბალები დრო-გამოშვებით ასურეთს ხარკს აძლევდნენ, თუმცა ხანდახან მათი ბატონობისაგან თავს ითავისუფლებდნენ ხოლმე. მაგალითად, მე-8 საუკუნის უკანასკნელ მე-

ოთხედში, როცა ასურეთს სარგონი განაგებდა (722—705 წ. ქრ. წინ), ტაბალებმა თავი გაითავისუფლეს; მათ მესხებმაც მხარი მისცეს; მაგრამ სარგონმა ორივე დაამარცხა, ტაბალების ერთ-ერთი მეფე კიაკი ტყვედ წაიყვანა (718 წელს), ხოლო მესხებს ხარკი მოუმატა. ამასთან ერთათ ორსავე მხარეში სარგონმა თავისი მოადგილენი და ხარკის ამკრეფი მოხელეები დაადგინა. მართალია, იგი ხალხის შინაურ საქმეებში არ ერეოდა, ფრთხილათ იქცეოდა და განსაკუთრებით ცდილობდა, ტაბალების გული მოეგო, — ერთ ტაბალებს მეფეს ამბარისს თავისი ქალიც კი მიათხოვა და მზითვად მთელი კილიკია მისცა, — მაგრამ მაინც მიზანს ვერ მიაღწია: ტაბალების ერთგულობა ვერ დაიმსახურა. ამბარისი საიდუმლოთ გაეზრახა ურართუს მეფეს რუსას (ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი): ასურეთის მეფის წინააღმდეგ ვიბრძოლოთ და წართმეული მიწები დავიბრუნოთ. ეს რომ სარგონმა შეიტყო, ჯერ ურართუს მეფე რუსა დაამარცხა (714 წ.), ხოლო 709 წელს ამბარისი და ტაბალები დიდებულები დაატყვევა და თან წაიყვანა, მათი მამულები კი თავის ერთგულ ასურელებს დაურიგა. ამას შემდეგ მესხებისა და ტაბალების მდგომარეობა სასიკეთოდ აღარ გამობრუნებულა.

კითხვები განსამოკრებლად. რამდენ ნაწილად გაიყვენ ქართველები შუამდინარიდან გამოსვლის შემდეგ? რომელ ქვეყნებში დასახლდნენ იგინი? სად ცხოვრობდნენ ხე თებები? რომელ საუკუნეში იჩინეს მათ თავი? სად ჰქონდათ სატახტო ქალაქი? როგორი მწერლობა ჰქონდათ ხე-თებზე? რა ვიციით მათი გარეგნობის შესახებ? რით არიან ცნობილი ხე-თების მთაფრები: მაუტენერი და ხეთასარი? რა საბუთმა მოაწია ჩვენამდე ხეთასარის დროიდან? როგორ ეპყრობოდა ხეთესარს ეგვიპტის მეფე რამსეს მე-II?

სად ცხოვრობდნენ მუსკეები ანუ მესხები? რომელ საუკუნეში იჩინეს თავი? რა ხელობას იმსახურებდნენ? ასწერეთ მათი ბრძოლა ასურეთთან (1150 და 1100 წელს).

კასკეები ანუ კალხები სად ცხოვრობდნენ? რა ბედი ეწიათ მათ და მესხებს მე-9 საუკუნეში?

რა და რა სახელებით არიან ცნობილი ტაბალები? სად ჰქონდათ ბინადრობა? რამდენ სამეფოდ იყვენ გაყოფილი? რა ხელობით იყყენ განთქმული? ასწერეთ მათი ბრძოლა ასურეთთან მე-7 და მე-8 საუ-

კუნეში ქრ. წინ. როდის დაეცა საბოლოოთ მათი და მესხების სახელმწიფო?

ახლა ჩაპოთვალეთ საერთოთ დასავლეთის ქართველი ტომები, რომელთაც თავი იჩინეს მე-14—8 საუკუნეში ქრ. წინ. უჩვენეთ ქართველი მათი მიწა-წყალი და ქალაქი.

IV

აღმოსავლეთის ქართველები მე-11—7 საუკუნეში ქრ. წინ.

როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, შოამდინარიდან გამოსული ქართველების ერთი ნაწილი ტიგრის სათავეებისკენ გამოემართა და ვანის ტბისა და არარატის არე-მარე დაიჭირა. რადგან მათი ქვეყანა ეფრატის აღმოსავლეთით მდებარეობდა, ამიტომ, დასავლეთის ქართველთაგან გასარჩევად, მათ ჩვენ **აღმოსავლეთის ქართველებს** დავარკმევთ.

თავის ახალ სამშობლოში აღმოსავლეთის ქართველებმა ორი ძლიერი სახელმწიფო დაიარსეს: **ნაირი** და **ურართუ**, რომელნიც ერთმანეთისაგან ვანის ტბით იყვენ გაყოფილი. ნაირის სახელმწიფო ვანის ტბის სამხრეთით მდებარეობდა, ურართუსი კი — იმავე ტბის ჩრდილოეთით.

1. **ნაირა**. ეს სახელმწიფო მრავალ სამთავროთა კავშირს წარმოადგენდა. მისი საზღვრები იყო: ჩრდილოეთით ვანის ტბა, აღმოსავლეთით ურმიის ტბა, სამხრეთით და დასავლეთით — მდ. ტიგრი. მსოფლიო ისტორიაში ნაირის ქვეყანა პირველათ მე-11 საუკუნის დამდეგს იხსენება, როცა მას ასურეთის მეფე ტიგლათ-პილესარ I-ელი შეესია. სწორეთ იმავე 1100 წელს, როცა ამ მეფემ მესხები და კოლხები დაამარცხა. მან დაიპყრო ნაირის ქვეყანაც და ტიგრის სათავეში თავისი ძეგლი ამართა ლურსმული წარწერით, რომელმაც ჩვენს დრომდე მოაწია. ამგვარივე შემოსევა ასურეთის მეფეებმა ვანსაკუთრებით მე-9 საუკუნეში გაახშირეს: ტიგლათ-პილესარ I-ელის მსგავსათ მოიქცენ ასურ-ნაზირ-აბალ II (885—860 წ.) და სალმანასარ II (860—825 წ.), რომელთაც იმავე ადგილებში ამოაჭრევინეს წარწერათ თავის სახელობაზე. მაგრამ ამ დროს ნაირის ჩრდილოეთით იწყო გაძლიერება. აღმოსავლეთის ქართველთა მეორე სახელმწიფომ — **ურართუმ**, რომ-

მელმაც ერთხანათ დიდათ შეაფერხა ასურეთის მეფეთა მოძრაობა ჩრდილოეთისაკენ.

2. **ურართუ.** მე-9 საუკუნეში ურართუს სახელმწიფო ვანის ტბიდან გოგჩის ტბამდე აღწევდა. სახელი „ურართუ“ ამ ქვეყანამ არარატისაგან მიიღო, რომელსაც ასურელები „ურართუს“ ეძახოდნენ. თავის თავს კი მისი მკვიდრნი „**ქალდ-ებს**“ ანუ **ქარდუელებს** (იგივე ქართუელი=ქართველი) უწოდებდნენ. ქართველ ტომთა შორის, ხეთელებს შემდეგ, ძალითა და განათლებით ურართელებს პირველი ადგილი ეჭირათ. მათ ჰქონდათ საკმაოდ განვითარებული სარწმუნოება, ხუროთმოძღვრება, მწერლობა და სალაშქრო წესი; მათს ქვეყანაში ბევრი კარგი ქალაქი და სიმაგრე მოიპოებოდა. იმ დროის დიდრონ შენობებს და სარწყავ არხებს განცვიფრებაში მოჰყავს დღევანდელი მკვლევარი; ძველი ურართუს არე-მარე სავსეა ურართული წარწერებით; ამ წარწერების გარეგანი სახე ასურული ლურსმულია, ენა კი ადგილობრივი—ურართულია, ე. ი., როგორც მეცნიერები ამტკიცებენ, ძველის-ძველი ქართული, ანუ დღევანდელი ქართულის ერთი უუძველესი შტო-კილოკავი.

ურართუს სახელმწიფომ განსაკუთრებით მე-9 საუკუნეში იწყო ვაძლიერება. 860 წელს ურართუს მეფედ არამე იყო ამ დროს ურართუს სატახტო ქალაქად არზაშუკუ ითვლებოდა, რომელიც ვანის ტბიდან ჩრდილოეთ-დასავლეთით მდებარეობდა მდ. ეფრატის ხეობაში. აღნიშნულ წელს ასურეთის მეფე სალმანასარ II (860—825 წ.) პირველათ შემოესია ურართუს სამეფოს, ხალხო სამი წლის შემდეგ (857 წელს) აიღო მისი სატახტო ქალაქი - არზაშუკუ.

შავრამ ასურელების გამარჯვება ხანგრძლივი არ ყოფილა. არამეს შემდეგ ურართუს მეფედ სარდური I-ელი დაჯდა, რომელმაც სატახტო ქალაქი ვანის ტბის აღმოსავლეთის ნაპირებზე გადაიტანა (ქალაქი ტუსპა, ანუ დღევანდელი ვანი), რადგან აქედან უფრო ადვილი იყო ასურელების დამარცხება.

სარდურის შემდეგ ურართუში მისი შვილი იშპუანი გა-

მეფდა, რომელმაც პირველმა შემოიღო ლურსმული მწერლობა ადგილობრივ ენაზე. ამ მიზნით მან ისარგებლა ასურული ლურსმული ნიშნებით, რომელნიც ქართული ენის ხმებს შეუფარდა. ამ მეფის დროს ურართუს ძლიერებამ უშუალოდ წერტილამდე მიაწია. ამავე მდგომარეობაში იყო ურართუს სახელმწიფო იშპუინის შვილის **მენუას** მეფობაშიაც.

ამ უკანასკნელის შვილმა და მემკვიდრემ **არგიშტი I-ელმა** ყველა თანამოძმე ურართელი ტომი შემოიკრიბა და პირიქით დაუწყო შესევა ასურეთის სამეფოს, სანამ იგი არ დამარცხა. მაგრამ ურართელების ძლიერებამ ამის შემდეგ დიდხანს აღარ გასტანა.

არგიშტის შემდეგ ურართუს ტახტი **სარდური მე-II-მ** დაიჭირა. 742 წელს იგი თავისი მოკავშირე ტომებით შუამდინერეს შეესია, სადაც მას დაუხვდა ასურეთის მეფის ტიგლათ-პილესარ II-ის (745—728 წ.) ძლიერი ლაშქარი. აქ სარდური დამარცხდა და 72,000 კაცამდე ტყვედ დაუტოვა ტიგლათ-პილესარს, თვითონ კი მთებში გახიზვნით გადაიჩინა თავი ტყვეობისაგან. 735 წელს ტიგლათ-პილესარი პირაქით შემოესია ურართუს და ალყა შემოარტყა მის დედაქალაქს—ტუსპას. თუმცა ეს ქალაქი ვერ აიღო, მაგრამ დანარჩენი მხარე კი დაიპყრო და გამგედ თავისი მოადგილე დააყენა. რამდენისამე წლის შემდეგ ურართელებმა ისევ ძალა მოიკრიბეს და თავის თანამოძმე დასავლეთის ქართველებთან—მესხებსა და ტაბალებთან, როგორც ზემოთ შეენიშნეთ, კავშირი შეადგინეს ასურეთის უღლის მოსაშორებლად. ამ საქმის დამწყები ტაბალების მეფე ამბარისი იყო, ურართელებს მეფედ **რუსა I** ჰყავდათ, ხოლო ასურეთს სარგონი განაგებდა (722—705 წ.). 714 წელს სარგონმა ჯერ ვანის აღმოსავლეთით მდებარე პროვინცია მანუ დაიჭირა, შემდეგ თვითონ ქალაქ ვანს (ტუსპას) მიმართა და აიღო იგი. ურართუს მეფემ რუსამ ტყვეობას სიკვდილი ამჯობინა და თავი მოიკლა.

ამას შემდეგ ურართუს სამეფო წელში აღარ გამართულა. მაგრამ ამისი მიზეზი იყო არა მარტო ასურეთის სამეფო,

არამედ სრულიად ახალი და მოულოდნელი გარემოება, რომელსაც ახლავე გავეცნობით.

რუსა I-ელის შემდეგ ურართუს ტახტზე **არგიშტი II** ავიდა. სწორეთ ამის მეფობაში, 710—705 წლებს შორის, ურართუს აღმოსავლეთით, ჩრდილოეთითა და დასავლეთით დაიწყო მანამდე უცნობის ველური და ყაჩაღი ტომების მოძრაობა. ეს ტომები იყვენ ინდო-გერმანული ანუ არიული მოდგმისა, სახელდობრ: კიმერიელები, აშკუზა ანუ „სკვითები“ და მიდიელები. ეს მოძრაობა შემდეგშიაც გაგრძელდა, თითქმის ერთ საუკუნეს (მე-7 საუკუნის დამლევამდე), და სრულიად ბოლო მოულო როგორც ქართველების მფლობლობას ურართუსა და კაპადოკიაში, ისე თვით ასურთის სამეფოსაც. დასავლეთით კიმერიელებმა დასცეს მცირე აზიის ორი სამფლობელო: ფრიგია და ლიდია, აგრეთვე მიწასთან გაასწორეს კაპადოკიის მკვიდრი ქართველები: ტაბალნი, მესხნი და კოლხები, რომელთაგან ამ მოძრაობის დროს მრავალი გასწყდა და გადაგვარდა, ზოგმა კი ამიერ-კავკასიას შემოაფარა თავი და გადაგვარებას გადაურჩა. ამავე დღეში ჩაცვივდენ ურართუში მცხოვრები ქართველებიც. არგიშტი მე-II-ის შემდეგ ამ მხარეს კიდევ ჰყავდა რამდენიმე მეფე (რუსა II, რუსა III და სარდური III) მე-7 საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედამდე. მაგრამ, ინდო-გერმანელი „სკვითებისა“ (აშკუზა) და მიდიელების შემოსევის წყალობით, არც ერთს ამ მეფეთაგანს ნამდვილი სამეფო ძალა აღარ შერჩენია: იგინი მხოლოდ აჩრდილს წარმოადგენდენ ურართუს ძველი მეფეებისას. ურართუს უკანასკნელ მეფედ **სარდური III** ითვლება, რომელიც ასურეთის მეფის ასურბანიპალის (668—662 წ.) თანამედროვე იყო, როცა ინდო-გერმანელმა ველურებმა სარდურის ძლიერ გაუქირვეს საქმე, მან ასურბანიპალს დახმარება სთხოვა, მაგრამ ვერც ამით გადაარჩინა სიკვდილს თავისი სამეფო. 607 წელს მიდიის მეფემ კიაქსარმა დაამხო ასურეთის სახელმწიფო და თავისი სამეფოს საზღვრები მდ. ღალისადმე მიიტანა, ე. ი. მთელი ურართუ და კაპადოკია ახლა მიდიელების ხელში გადავიდა. ამას შემდეგ ურართელი ქართველების ერთი ნაწილი

ახლად შემოსულ ინდოგერმანელებთან შეირია და აქედან წარ-
მოდგენ ეგრეთ წოდებული სომხები; მეორე ნაწილი კი არა-
ქისისა და მტკვრის აუზებში გადმოიკრიფა, სადაც, სხვა ქარ-
თველ ტომებთან ერთად, ნიადაგი მოუმზადა ახალი სამეფოე-
ბის აღმოცენებას ჩვენი ისტორიის მეორე პერიოდში.

კითხვები გასამოკრებლად. ვის ვეძახით „აღმოსავლეთის ქარ-
თველებს“? რა და რა სახელმწიფოები დაიარსეს აღმოსავლეთის ქართვე-
ლებმა?

უჩვენეთ ნ ა ი რ ი ს საზღვრები (ქარტაზე). რა მდგომარეობაში იყო
ეს ქვეყანა მე-11 და 9 საუკუნეში?

უჩვენეთ დაახლოებით სივრცე უ რ ა რ თ უ ს სამეფოსი (სამხრეთით
და ჩრდილოეთით). საიდან წარმოდგა ეს სახელი? რა ერქვა ამ სამეფოს
მკვიდრთ? რამდენად განვითარებული იყვენ ქალღები მე-9—8 საუკუნე-
ში? ჩამოთვალეთ ურართუს მეფეები მე-9—7 საუკუნეში და აღნიშნეთ
მათი მოღვაწეობა: რომელმა მეფემ გადმოიტანა ტახტი არზაშუქდან
ტუსპაში? მონახეთ ქარტაზე ეს ქალაქები. ვინ წემოიღო ლურსმული
მწერლობა ურართულ ენაზე? როგორი განწყობილება ჰქონდათ ურარ-
თუს მეფეებს: ს ა რ დ უ რ ი მე-II-ს ა და რ უ ს ა I-ე ლ ს ასერეთ-
თან? რომელ წლებში დაიწყეს შემოსევა ინდოგერმანელმა ველურებმა?
როდის დაამხვეს მათ ასურეთი და ქართველების სახელმწიფოები? რა
მოუვიდათ ქართველ ტომებს? როგორ წარმოდგენ დღევანდელი სომხე-
ბი? ხად ვადასახლდნენ ის ქართველები, რომელთაც არ ისურვეს მტკვრს
დამონებოდნენ და გადაგვარებულიყვენ?

V.

ქართველი ტომები მე-6 -- 4 საუკუნეში ქრ. წინ.

1. **ქართველ ტომთა ბინადრობა ამ ხანაში.** როგორც
წინა თავში შევნიშნეთ, მე-7 საუკუნიდან იწყება ქართველი
ტომების მრავლად გადმოსახლება ჩვენს დღევანდელ სამშობ-
ლოში, ე. ი. ქოროხისა, მტკვრისა და რიონ-ენგურის ხეო-
ბებში. ამ გადმოსახლების მსვლელობა, რომელიც მე-4 საუ-
კუნის მეორე ნახევრამდე გაგრძელებულა, დაახლოვებით ასე
შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ:

რიონისა და ენგურის ხეობაში ქართველ ტომთაგან
ყველაზე უწინ სვანები შემოსულან, რომელთაც პირველათ
ის ავჯილები სჭერიათ, სადაც დღეს სამეგრელოა. ამას ამტ-

კაცებს ზოგიერთი სოფლების სვანური სახელები სამეგრელოში.

სვანებს მოსდევნებიან **კოლხები**, რომელთაც ერთხანად მტკვრის სათავეში უცხოვრიათ (კოლა); აქედან ჯერ კოროხისა და შემდეგ რიონ-ენგურის აუზებში გადმოსულან. კოროხის მარცხენა მხარეზე, შავი ზღვის ნაპირებამდე, მათ დაუტოვებიათ თავისი მონათესავე ტომები: **მოსსინაკები** და **მაკრონება**, რომელთაც სხვანაირათ კიდეც **ზანებს** ან **ჭანებს** ეძახოდნენ (იგივე **ლაზები**).

კოლხების შემდეგ კაპადოკიიდან დაძრულან **მესხება**, რომელთაც დაუჭერიათ მტკვრის ხეობის უდიდესი ნაწილი, მისი სათავიდან არაგვამდე. მთელს ამ მხარეს ამის გამო დარქმევია **მცხეთა** (იგივე **მესხეთა**), ე. ი. მესხების ქვეყანა. რომ მესხების ქვეყანა ერთ დროს არაგვამდე ყოფილა, ამას მოწმობს დღემდე დარჩენილი სახელი სოფელ „მცხეთისა“.

მესხებს მოჰყოლიან **ტაბალები**, რომელთაც დაუჭერიათ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთად მდებარე მაღლობები, სადაც მცირიოდნათ სახელი უცვლიათ: **ტაბარენა** ანუ **თიბერნი**. შემდეგ ეს ტომი წვრილ-წვრილათ შემოსულა კოროხისა, რიონისა და ყვირილა-ძირულის აუზებში. აქ მისი სახელი სხვა და სხვა ნაირათ შეცვლილა: კოროხის მარჯვენა მხარეზე მას დარქმევია **ჰიბერი** ანუ **ივერი***; რიონის მარცხენა მხარეზე შავ ზღვამდე—**ჰევერი** ანუ **გური** (გურია, გურული); რიონის მარჯვენა მხარეზე—**ჰეგერი** ანუ **ეგერი** (ეგრისი, სამეგრელო—მეგრელი); ხოლო ყვირილისა და ძირულის ხეობაში მისი სახელია—**ამერი** (იმერეთი). ერთი სიტყვით, ამ ტომს ყველა ქართველ ტომზე მეტი ადგილი დაუჭერია: კოროხის ხეობის უდიდესი ნაწილი და მთელი დღევანდელი იმერეთი, გურია და სამეგრელო.

ბოლოს ურართუს მხრიდან დაძრულა ძლიერი ტალღა ქართველებისა, რომელთაც, როგორც ვიცით, შერჩენილი

* ამთვან ცოტა უფრო აღმოსავლეთით, იმავე კოროხის ხეობაში დასახლებულან **ტაოხები**, რომელთაც თავისი სახელი თვით ამ მდინარისთვის გადმოუციათ (კოროხი—ტაოხი).

ჰქონდათ თავისი სატომო სახელი: **ქალღნი** ანუ **ქართნა**. ამათ თან-და-თან დაუტოვებიათ ვან-არარატის მიდამოები, დაუტოვებიათ არაქსის მარცხენა მხარეც (სადაც მათ უცხოელები **ალაზოდველებს*** ეძახდნენ) და ბოლოს მტკვრის შუაწელი დაუქერიათ, დებედა არაგვიდან ბორჯომის ხეობამდე; ხოლო იქ მცხოვრები მესხები იმდენათ გადაუგვარებიათ, რომ მთელი ამ მხრისათვის თავისი სატომო სახელი დაუმკვიდრებიათ—**ქართლი**. სახელი **მესხეთი** კი (სხვანაირათ **სამცხე**, ე. ი. **სა-მესხე**) მარტო მტკვრას ზემო წელს შერჩენია, ბორჯომის ხეობიდან სათავემდე.

ცხადია, ამავე დროს უნდა გადმოსახლებულიყვნენ ურართუს მხრიდან მანამდე ისტორიაში უცნობი ქართველი ტომები: **კახები** და **ალბანები**, რომელთაგან პირველებს დაუქერიათ მტკვრის მარცხენა მხარე არაგვიდან ალაზნამდე, ხოლო უკანასკნელებს—ალაზნიდან კასპის ზღვამდე (ალბანია).

ამგვართ: სვანები, კოლხები, მოსსინიკები და მაკრონები (ქანები), ტიბარენ-ჰიბერ-ივერნი (გურულ-მეგრელ-იმერნი), ტაოხნი, მესხნი, ქართლელნი, კახნი და ალბანნი, —აი ქართველთა მოდგმის უმთავრესი ტომები, რომელთაც მე-7—1 საუკუნის განმავლობაში არიელების შემოსევას თავი გადაარჩინეს და თავის დღევანდელ სამშობლოში სამუდამოთ დაბინავდნენ.

ახლა განვიხილოთ მათი პოლიტიკური ვითარება აღნიშნულ პერიოდში.

2. **პოლიტიკურა ვითარება**. როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, 607 წელს ასურეთის ნანგრევებზე მიდიელების სამეფო დაარსდა. გაიარა ნახევარ საუკუნეზე ცოტა მეტმა და 650 წელს თვით ამ ახალმა საეფომ ადგილი დაუთმო მეორე არიელ ტომს—**სპარსელებს**. სპარსელების მეფემ კვიროსმა მე-6 საუკუნის მეორე ნახევარში თავის სამეფოს დაუმორჩილა ყველა ქვეყნები, რომელნიც წინათ ასრეთსა და მიდიას ემორჩი-

* ალაზოდველი იგივე არაზოდველი ანუ არარატელი, ე. ი. ურართუ-ელია.

ლებოდენ. როგორც სჩანს, კვიროსის შემკვიდრებებს მთელი ამიერ-კავკასიაზე დაუმორჩილებიათ. სპარსეთის მეფის **დარიოზ-ჰისტასპას** დროს (521—486 წ.) ქართველების ახალი მიწა-წყალი უკვე სპარსეთის მოხარკე იყო: სპარსეთის იმპერიაში ქართველი ტომები მე-18 და მე-19 ოლქს შეადგენდნენ (სულ კი დარიოზის იმპერიაში 20-ზე მეტი ოლქი იყო). ეს იური ოლქი სპარსეთის სასარგებლოდ ყოველ წლივ 500 ტალანტს, ე. ი. თითქმის 7.500.000 მანათს იხდიდა: კერძოთ კოლხებს ფულის ხარკი არ ჰქონდათ გაწერილი, სამაგიეროთ ყოველ წლივ 100 ჰაბუკს და ამდენსავე ყმაწვილ ქალს აგზავნიდნენ სპარსეთის სასახლეში. ამას გარდა თვითეულ ოლქს ჰყავდა სპარსეთის მეფისგან დადგენილი უფროსი (სატრაპი), რომელსაც თან ახლდა მუდმივი ჯარი სპარსელებისა. ამ ჯარის რჩენაც ადგილობრივ მცხოვრებლებს ევალებოდათ.

სამაგიეროთ, სპარსელები არ ერეოდნენ ქართველების შინაურ ცხოვრებაში. მართალია, მას შემდეგ, რაც ქართველები სპარსელებს დაემორჩილნენ, მათ საკუთარი სახელმწიფო აღარ ჰქონიათ, მაგრამ შინაურ საქმეებს თვითეული ტომი თვითონ განაგებდა. ყოველი ტომის უფროსს „მამასახლისი“ ერქვა. ეს იყო „ტომის მამასახლისი“. ტომები კიდევ **თემებად** და თემები **გვარებად** იყვნენ დაყოფილი. ამათაც თავთავისი მამასახლისები ჰყავდათ, რომელნიც ტომის მამასახლისს ემორჩილებოდნენ.

ამგვარ მდგომარეობაში დარჩენ ქართველი ტომები სპარსეთის იმპერიის დამხობამდე ალექსანდრე მაკედონელის მიერ, 330 წ. ქრ. წინ, ე. ი. საქართველოს ისტორიის უუძველესი პერიოდის დასასრულამდე.

3. **კულტურა.** არიული მოდკმის ველურთა შემოსევამ, ახალის სამშობლოს ნახევრათ ველურ ბუნებასთან ბრძოლამ და უცხო ტომის ხელქვეშ ყოფნამ მე-11—4 საუკუნეში ქართველი ტომები ძლიერ გაადარბა და ძირს დასწია კულტურულათ, თუმცა მათი მთლათ გავლურება კი ვერ შესძლო. ბერძნის ისტორიკოსები მოწმობენ, რომ ამ დროს ქართველები ძველებურათ მისდევდნენ **მიწის მუშაობას, მადნეულის**

შემუშავებას, ღვინის დაყენებას, მეფუტკრეობას და ზოგ-ნი სელის-ქსოვასაც. მაგალითად, კოლხიდური სელის-ქსოვილები უცხოეთშიაც კი განთქმული იყო.—ამას გარდა, როცა სპარსელებმა წინ წაიწიეს კულტურულათ, ამ გარემოებით მათს ხელში მყოფმა ქართველებმაც რამოდენათმე ისარგებლეს. მაგალითად, მე-ნ საუკუნეში სპარსელებმა ხმარებაში შემოიღეს **არამეული ანბანი** (არამელები ერთი უძველესი კულტურული ხალხი იყო სემიტურის მოდგმისა, ცხოვრობდა სირიასა და შუამდინარეში). როგორც ქართული ანბანის შედარებითი შესწავლა გვიჩვენებს, დაახლოვებით ამავე დროს (6—4 საუკუნეში) ქართველებსაც ეს არამეული ანბანი შემოუღიათ: დღეს ამ ანბანის ნაშთს ჩვენი ასომთავრული ხუცური წარმოადგენს.—ამავე დროს ქართველებმა სპარსელებისაგან **ზოროასტრის სარწმუნოებაც** შეითვისეს. როგორც ვიცით, სპარსეთში იმ დროს ზოროასტრის სარწმუნოება იყო გავრცელებული. სპარსელებს ორგვარი ღვთაება სწამდათ: ერთი მხრით იდგა სიკეთისა და სინათლის ღმერთი **აშურა-მაზდა**, რომელსაც ქართველები **არმაზს** ეძახოდნენ; მეორე მხრით—სიბნელისა და ბოროტის წარმომადგენელი—**არიმანი**, რომელიც თავისი **ღვევებით** არმაზისა და ადამიანების მტერი იყო. არიმანს ქართველებმა „აპირანი“ დაარქვეს, ხოლო ღვევებს იმავე სახელით იცნობენ. არმაზის ბრწყინვალეების გამომხატველათ დედამიწაზე **ცეცხლი** ითვლებოდა, რომელსაც ზოროასტრის მიმდევარნი თაყვანსა სცემდნენ. ქართველებმა იმ უძველეს ხანაში ცეცხლის თაყვანის ცემაც შეითვისეს. ცეცხლის მსახურ სამღვდელოებას სპარსეთში „მაგებს“ ეძახოდნენ. „მოგვების“ წოდება ქართველებშიაც გაჩნდა. **მაცვალეებულებს** სპარსელები მიწაში **არა მარხავდნენ** (რადგან მიწა წმინდა საგნად მიაჩნდათ და ერიდებოდნენ მის გაუწმინდურებას), არამედ მალალ მთებზე გაჰქონდათ და იქა სტობდნენ ფრინველთა და ნადიროთა შესაქმელად. როგორც ბერძნის მწერლები მოგვითხრობენ, ამგვარი ჩვეულება კოლხებშიაც შემოსულა.—რა თქმა უნდა, ამ ახალ სარწმუნოებასთან ერთათ, მთელი ქართველობა არც

ძველ ლმერთებს დაივიწყებდა ერთბაშათ. მართლაც, კახეთისა და ალვანიის საზღვარზე ქართველებს ამის შემდეგაც დიდხანს ჰქონდათ კიდევ ტაძარი **მთვარის** სახელობაზე, სადაც ხანდახან კაცის მსხვერპლიც კი იწირებოდა. თვარის თაყვანის ცემა ქართველთა შორის მათი ისტორიის მეორე პერიოდშიაც არ მოსპობილა, რაზედაც თავის ალაგას გვექნება საუბარი.

ასეთი იყო ქართველების კულტურული მდგომარეობა მე-6—4 საუკუნეში ქრ. წინ.

კითხვაში გასამოკრებალად. ასწერეთ ქართველი ტომების მოძრაობა კავადოკიიდან ამიერ კავკასიისაკენ. რა და რა სახელებით არიან ცნობილი თავის ახალ სამშობლოში კოლხები და ძველი ტაბალები? რას ნიშნავს „რცხეთი“? სადამღი აღწევდა მისი საზღვრები პირველ ხანათ? რომელი ადგილები დაიჭირეს ქართვებმა, კახებმა და ალბანებმა?—ჩამოთვალეთ ქართველი ტომების სახელები მე-6—4 საუკუნეში.

ვის დაემორჩილენ ქართველები მე-6—4 საუკუნეში? რა ხარკს იხდიდენ იგინი სპარსეთის სასარგებლოდ? როგორი იყო მათი შინაური გამგეობა?

რუ ხელობას მისდევდენ იმ დროს ქართველები? რა უეითვისეს ქართველებმა სპარსელებისაგან? როდის შემოჯლიათ ქართული ანბანი? როგორი იყო ქართველების მაშინდელი სარწმუნოება?—

კველი ისტორია.

I

პერიოდის განსაზღვრა, ქართველ ცომთა მინადრობა და შემოზღებები ამ პერიოდში.

1. პერიოდის განსაზღვრა. „კველს ისტორიას“ საქართველოს ისტორიის მეორე პერიოდს ვეძახით. ეს ხანა იწყება მცხეთაში სამეფო ცენტრის დაარსებით, ჰჰმ წლის მახლობლათ ქრ. წინ, და თავდება რომაელთა მფლობელობის დამყარებით იმავე მხარეში მე-3 საუკუნის დამლევს ქრ. შემდეგ, რასაც მალე თან მოჰყვა ქრისტიანობის გამარჯვება ჩვენს ქვეყანაში. ამგვართ საქართველოს „კველი ისტორია“ შეიცავს ექვს საუკუნეზე ცოტა მეტს. ამ პერიოდის განმავლობაში ჩვენი წინაპრების მიწა-წყალს უმთავრესათ მტკვრისა, კოროხისა, რიონისა და ენგურის აუზები შეადგენდა. როგორც ვიცით, ქართველები დღესაც ამავე მიწა-წყალზე ცხოვრობენ. მასმასაღამე 2200 წელზე მეტი გასულა, რაც ქართველები თავის ახლანდელ სამშობლოში საბოლოოთ დამკვიდრებულან და თავისი ისტორიული ბედი ამ ქვეყანასთან მკიდროთ შეუკავშირებიათ ამიტომ, სანამ წინამდებარე პერიოდის შესწავლას შევუდგებოდეთ, საჭიროა მოკლეუ მაშინდელი საქართველოს გეოგრაფიული სურათი გავითვალისწინოთ.

2. ზღვები, მთება და მდინარეები. კველ საქართველოს სამი ძლიერი დარაჯი ჰყავდა: აღმოსვლეთით **კასპის ზღვა**, დასავლეთით — **შავი ზღვა** და ჩრდილოეთით — **კავკასიონის ქედი**. ეს სამი ბუნებრივი დარაჯი იფარავდა დიდ ხანს საქართველოს ამ სამი კუთხით ძლიერი მტრების შემოსევისაგან. ამ მხრით ყველაზე მეტი დეაწლი ჩვენი წინაპრების წინაშე კავკასიონის ქედს მიუძღვის: მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში იგი იცავდა ქართველებს ჩრდილოეთის ველურ ხალხთაგან. საზოგადოთ მთებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა

ჩვენნი ერის ცხოვრებაში. დავასახელოთ უმთავრესნი მათგანი: კავკასიონის უმთავრესი ქედიდან გამოდის და პარალელურაოთ სამხრეთ-დასავლეთისაკენ მიემართება შემდეგი ოთხი მთა: **ბზიბისა, კადორისა, სვანეთისა და ლეჩხუმისა**. შემდეგ იმავე უმთავრესი ქედიდან იწყება **სურამის მთა**, რომელიც სამხრეთისაკენ მიემართება. ამ მთიდან დასავლეთისკენ, თითქმის ლეჩხუმის მთის პარალელურაოთ, გასდეს **რაჭის მთა**. სურამის მთას აქვს გაგრძელება სამხრეთისაკენ სხვა და სხვა სახელებით: **ახალციხის მთა, არსიანის მთა, მესხეთის მთა და პარხალის მთა**. ეს ოთხი მთა სურამის მთასთან ერთაოთ მთელს საქართველოს ორ უმთავრეს ნაწილად ყოფს: აღმოსავლეთისა და დასავლეთის საქართველოდ. დასავლეთის საქართველოში მდებარეობს კიდევ: **გურია-აჭარის მთა**, რომელიც ახალციხის მთის ტოტს წარმოადგენს, და **ჭანეთის მთები** შავი ზღვის სამხრეთ აღმოსავლეთის ნაპირად

აღმოსავლეთის საქართველოში შემდეგი მთებია შესანიშნავი: **ცხვის მთა**, რომელიც კავკასიონის ქედიდან გამოდის და სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ მიემართება; **თრაღუთისა და ჯაფახეთის** მთები და, დასასრულ ის მაღლობები, რომელნიც მესხეთ-არსიანის მთების შესართავიდან იწყებიან და მიხვეულ-მოხვეული ხაზით **გოგჩის ტბისკენ** მიემართებიან; ამ მთებს ჩვენ ვუწოდებთ **მტკვრისა და არაქსის წყალთ-გამყოფ მაღლობებს**.

ამ მთებში სათავეს იღებს მრავალი მდინარე, რომელნიც უზებაო რწყავენ ჩვენს სამშობლოს. აი ზოგიერთი მათგანი: **ბზიბი, კადორი, ენგური** (სვანეთის მთებიდან), **რიონი** თავისი შენაკადებით: **ცხენის-წყლით** და **ყვარალა-ძაჩულით**: ამ ორ უკანასკნელ შენაკადს (ყვირილა-ძირულას) და რიონის გაგრძელებას შავ ზღვამდე ბერძნები და რომაელები **ფაზისს** ეძახოდენ. აქ ჩამოთვლილი მდინარეები ყველა შავ ზღვაში ჩადის. ამავე ზღვაში ჩადის მდ. **ჭაროხი**, თავისი შენაკადით **ისპირით**. უუდიდესი მდინარე საქართველოში **მტკვარია**, რომელიც არსიან მესხეთის მთებში იწყება, ჯერ ჩრდილოეთისაკენ მოემართება, შემდეგ (ბორჯომის ხეობაში) აღმოსავლეთ-

თისკენ მოჰხრის, გზაში იერთებს მარცხნით არაგვს და იორალაზანს, მარჯვენით — ხრამ-ღებედას, აქსტაფას, ბოლოს არაქსს (არეზი) და ჩადის კასპის ზღვაში. მტკვარს უცხოეთის მწერლები „კიროსს“ ეძახოდნენ, არაგვს — „არაგოსს“, ხოლო ალაზანს — „ალაზონი“-ს.

ამ მდინარეთაგან ყველაზე მეტი მნიშვნელობა მტკვარსა და რიონსა ჰქონდა, რადგან ამ მდინარეებით სწარმოებდა მოსვლა შავსა და კასპის ზღვებს შუა, ხოლო შემდეგ ევროპასა და ინდოეთს შუა, რაზედაც თავის ადგილას გვექნება საუბარი.

3. **ჰავა და ბუნების სიმდიდრე.** საქართველოს ჰავა სხვა და სხვა ადგილას სხვა და სხვა გვარია. ეს დამოკიდებულია მთების მიმართულებებზე, ქარებზე, ზღვის სიშორე-სა-ბლოგეზე და ამა თუ იმ ადგილის სიმაღლეზე ზღვის ზედაპირიდან. როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, კავკასიონის ქედი ჩვენი ქვეყნის ჩრდილოეთის კედელს წარმოადგენს: იგი იფარავდა და იფარავს საქართველოს არა მარტო მტრებისგან, არამედ ჩრდილოეთის ცივი ქარებისაგანაც. ამიტომ აქ ჩრდილო ქვეყნების ყინვა-სიცივე არ იკას. მაგრამ ჰავა აქ ერთგვარი მაინც არ არის. ამ მხრით აღმოსავლეთის საქართველო დიდათ განსხვავდება დასავლეთის საქართველოსაგან. როგორც ვიცით, ამ ორ მხარეს ერთმანეთისაგან სურამისა და ახალციხის მთები გაჰყოფს. დასავლეთის საქართველო ზედ აკრავს შავ ზღვას, რომელიც მას უზვათ უგზავნის წვიმას, ხოლო ზაფხულს გრილსა და ზამთრობით შედარებით თბილ ქარს. ეს ქარი და წვიმა იშვიათათ იუ გადმოსცილდება სურამის მთას. სამაგიეროთ, აღმოსავლეთის საქართველო ერთგვართ დაშორებულია, როგორც შავს, ისე კასპის ზღვას. ამიტომ ზაფხული აქ ცხელი იცის, ზამთარი კი ცივი. აქაური ქარებიც მშრალია და ჭინახულის მაზარალებელი. წვიმა იშვიათათ მოდის, რისგამოც მცხოვრებლებს მიწის შემუშავების დროს სარწყავი არხების გაყვანა სჭირდებათ. მხოლოდ ალაზნის გაღმა-მხარი ირწყვის უზვათ წვიმით, რომელიც კასპის ზღვიდან მოაქვს აღმოსავლეთის ქარს. საქართველოს ეს ნაწილი (ალაზნიდან

კასპის ზღვამდე) ძველათაც განთქმული იყო მდინარეების სი-
უხვით და ბუნების სიმდიდრით. საზოგადოათ საქართველო მდი-
დარი ქვეყანაა ბუნებით და, როგორც უცხოელები მოწმობ-
ენ, ძველათ კიდევ უფრო მდიდარი ყოფილა. მისი მთები
ხელუხლებელი ტყეებით იყო დაჯარული, ვაკე-გორები და და-
ბლობები თვალგადაუწვდენელ საძოვარ იალაღებს წარმოად-
გენდა. ზოგიერთი მთები რკინისა და ოქრო-ვერცხლის მად-
ნებითაც იყო განთქმული (განსაკუთრებით, ქოროხის და რი-
ონის აუზები).

ასეთი იყო ის ქვეყანა, სადაც ქართველები ამ 2200
წლის წინათ საბოლოოთ დაემკვიდრენ.

4 საქართველოს ნაწილება და მცხოვრებლები. მთელს
ამ ქვეყანას უცხოელი მწიგნობრები სანს უმთავრეს ნაწილად
ჰყოფდენ: **კოლხიდად, იბერიად და ალბანიად.** — კოლხიდის
საზღვრები იყო: დასავლეთით შავი ზღვა ბზიბის წყლიდან
ქალაქ ტრაპიზონამდე; ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედი სუ-
რამის მთამდე; აღმოსავლეთით — სურამის მთა და მისი გაგრძე-
ლება: ახალციხისა და არსიანის მთები; ხოლო სამხრეთით მე-
სხეთისა და პარხალის მთები. — იბერიის საზღვრებს შეადგენდა:
დასავლეთით სურამისა, ახალციხისა და არსიანის მთები; ჩრდი-
ლოეთით კავკასიონის ქედი ალაზნის უკანასკნელი შენაკადის
სათავემდე; ხოლო დანარჩენის მხრით: ჯერ მტკვარ-არაქსის
წყალთ გამყოფი მაღლობები, შემდეგ მდ აქსტაფა, მერე
მტკვრის შუა წელი ალაზნამდე და ბოლოს ალაზანი თავისი
უკანასკნელი შენაკადით კავკასიონის ქედიდან. — ალბანიას სა-
ზღვრავდა: დასავლეთით ალაზანი თავისი შენაკადებით, ჩრდი-
ლოეთით კავკასიონის ქედი, სამხრეთით მდ. მტკვარი და აღ-
მოსავლეთით კასპის ზღვა

კოლხიდაში ცხოვრობდენ უმთავრესათ უუძველესი დროის
ტუბალ-კაინის (=ტაბალის) ჩამომავალი ქართველი ტომები:
ტიბერნი, ჰიბერნი, ჭიანნი (=კაინ) **მეგრელები. აურულნი**
და **იმერნი**, რომელთ შორის შერეულნი იყვნენ (ახალშენე-
ბად სხვა და სხვა ადგილას): **კოლხნი, ტაოხნი, მესხებთა ერ-
თი ნაწილი, სვანნი და აფხაზნი.** ამ ქვეყნის უმთავრესი ენა

საქართველოს ისტორიის მეორე პერიოდში, როგორც სჩანს, უნდა ყოფილიყო ქან-მეგრული, რომელსაც იმ დროს ლაპარაკობდნენ როგორც ქანნი და მეგრელნი, ისე ჰიბერნი და გურულ-იმერნი *). ამ ქვეყნისათვის ბერძნებს კოლხიდა და ურქმევიათ ალბათ იმიტომ, რომ ყველაზე უწინ აქ მცხოვრებთაგან კოლხებს გაცნობიან, რომელთა ერთი ახალშენი, ბერძნებისავე მოწმობით, ქ. ტრაპიზონის მახლობლათაც ცხოვრობდა (ტრაპიზონი კი ბერძნების ქალაქი იყო). ამგვარათ, ერთის, შედარებით მცირე, ტომის სახელი უცხოელებს მთელს დასავლეთის საქართველოზე გადმოუტანიათ.

კიდევ უფრო უცნაურათ მოქცეულან იგივე ბერძნები აღმოსავლეთის საქართველოს შესახებ, რომლის ერთი ნაწილი სათვის მათ დაურქმევიათ „იბერია“, ე. ი. იმ ტომის სახელი (ჰიბერი), რომელიც ცხოვრობდა კოლხიდისა და „იბერიის“ საზღვარზე (ქოროხის აუზში) და არა თვით „იბერიაში“. ამ ქვეყნის ნამდვილი მცხოვრებნი კი იყვენ: **მესხების** მეორე ნაწილი, **ქართლელნი** და **კახნი**. მაშასადამე, სისწორით რომ ვთქვათ, ამ ქვეყანას „ივერიას“ ვერც კი დავუძახებთ, მაგრამ რადგან უცხოელ ისტორიკოსთა შორის ასეთი სახელია მიღებული, ამიტომ პირობითად ჩვენც ამავე სახელს ვიხმარებთ, მხოლოდ საჭირო კია გვახსოვდეს, რომ იმ დროს „იბერია“ აღნიშნავდა დღევანდელს ქართლსა და კახეთს მესხეთითურთ და არა **იბერთა** (ქან მეგრულ გურულ იმერთა) ქვეყანას, რომელსაც მაშინ „კოლხიდას“ ეძახოდნენ. „იბერიის“ მცხოვრებთა ენა იყო საკუთრივ „ქართული“ (ქართლ-კახურ მესხური), რომელიც შემდეგს პერიოდში ყველა ქართველ ტომთა ეროვნულ ენად გადაიქცა.

*) საჭიროა ახლავე შევნიშნოთ, რომ ქოროხის ბასეინში მცხოვრებმა ქართველმა ტომებმა და გურულ-იმერლებმა მხოლოდ შეზღვევი (მესამე პერიოდში) შეითვისეს „ქართული“ ენა, როცა მათ ბრავლათ შეერივნენ აღმოსავლეთის ქართველები. წინათ კი ამ ქვეყნის დედაენა მეგრული ყოფილა, რასაც სხვათა შორის მოწმობს აქა-იქ გაფანტული გეოგრაფიული სახელები (ღაბბუ, ოხურგეთი, ოფიშკვეთი, ოკრიბა და სხვ.).

ალბანია მცხოვრებლებით მეტათ აქრელებულ ქვეყანას წარმოადგენდა. ბერძნის მწერალთა მოწმობით აქ 26, სხვა და სხვა კილოზე მოლაპარაკე ტომი ცხოვრობდა. უეჭველია მათ შორის არა-ქართველებიც ერეოდნენ, მაგრამ ზოგიერთი გარემოება საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ამ 26 ტომში ფრიალ საპატრიო ნაწილი ქართულის ჩამომავლობისა უნდა ყოფილიყო. შემდეგში ალბანიის ქართველობამ უცხო ტომელებს დაუთმო თანდათან აღგილი, მათში გაერია და გადაშენდა, ან სრულიად დასტოვა ალბანია და „იბერიაში“ გადმოსახლდა.

5. **მეზობელი ქვეყნები და სახელმწიფოები.** როგორც წინათ შევნიშნეთ, საქართველოს ძველი ისტორია იწყება 330 წლის მახლობლათ ქრ. წინ და თავდება 300 წლის მახლობლათ ქრ. შემდეგ. ეს პერიოდი ფრიალ შესანიშნავი ხანა წინა-აზიის ცხოვრებაში. 330 წლამდე აქ ბატონობა სპარსეთის სამეფოს ეკუთვნოდა. მაგრამ 330 წელს იგი დაამხო ალექსანდრე მაკედონელმა, რომლის გარდაცვალების შემდეგ († 323 წ.), მისი მონარქიის ნანგრევებზე წინა-აზიაში აიშართა (312—306) ახალი **სახელმწიფო სელევკიდებისა**, რომლის უმთავრესი ცენტრი სირიაში იქნა გადატანილი, ქ. ანტიოქიაში. ამიტომ ამ სახელმწიფოს კიდევ სირიისა ანუ ასურასტანის სამეფოსაც ეძახიან. 250 წელს ამ სამეფოს მოსწყდა კასპის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე **პართია**, რომელიც ცალკე სამეფოდ გამოცხადდა; შემდეგ ეს სამეფო თანდათან გაიზარდა და თავისი დასავლეთის საზღვრები შუამდინარემდე მოიტანა (150 წლის მახლობლათ). ცოტა უფრო ადრე სელევკიდების სამეფოს ჩამოშორდა სომხეთი, რომელიც დამოუკიდებელ სამეფოდ იქნა გამოცხადებული (189 წელს ქრ. წინ). --- 120 წლიდან ქრ. წინ მცირე აზიაში იწყოა გაძლიერება **პონტის სამეფომ** (შავი ზღვის პირად) მიტრიდატ VI-ის ხელმძღვანელობით. მაგრამ პონტის ძლიერებას 64 წელს ქრ. წინ ბოლო მოუღო **რომის რესპუბლიკამ**, რომელიც 30 წელს ქრ. წინ ვრცელ იმპერიად გადაიქცა და თავისი გავლენა თანდათან თითქმის ტიგრამდე და კასპის ზღვამდე მოიტანა ამას შემდეგ მთელი ამიერ-კავკასია ორი ძლიერი მეტო-

ქის სადავო საგნად გადაიქცა: რომის იმპერიისა და პართიისა, ანუ სპარსეთისა, სადაც 226 წელს ქრ. შემდეგ პართელთა დინასტიამ ადგილი დაუთმო ახალს სასანიანთა დინასტიას.

ამგვარათ: ალექსანდრე მაკედონელისა და სელევკიდების სამეფოები, შემდეგ პართია, სომხეთი და პონტის სამეფო, ბოლოს რომის იმპერია და სპარსეთის სახელმწიფო, — აი საქართველოს მეზობელი ქვეყნები და სამეფოები, მისი ისტორიის მეორე პერიოდში, სამხრეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთ-დასავლეთით.

ამათ გარდა საქართველოს ჩრდილოეთითაც ჰყავდა საქმაოთ ძლიერი, თუმცა ნახევრათ ველური, მეზობლები: **სკვითები** და **სარმატები**, რომელნიც კავკასიონის ქედს გადაღმა ცხოვრობდენ და ზოგჯერ ქართველებს გარეშე მტრებთან ბრძოლაში მეზობლურათ ეხმარებოდენ, თუმცა არა-იშვიათათ ქართველების მტრის ლაშქარშიაც იღებდენ ხოლმე ქირით მონაწილეობას.

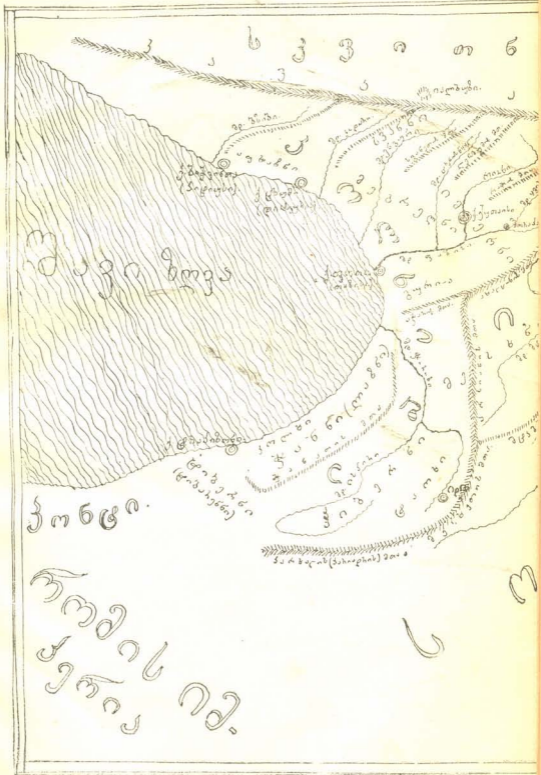
კითხვები განსამოკმებად. უჩვენეთ საქართველოს „ძველი ისტორიის“ დასაწყისი და დასასრული: როდის და რა ფაქტით იწყება იგი და როდის და რა ფაქტით თავდება?

ჩამოთვალეთ (უსათუოდ ქართახე) საქართველოს ზღვები, მთები და მდინარეები.

ასწერეთ საქართველოს ჰავის სხვა და სხვაობა და ბუნების სიმდიდრე.

უჩვენეთ (ქართახე) საქართველოს ნაწილები უცხოეთის მწერალთა მოწმობის თანახმათ: კოლხიდა, „იბერია“ და ალბანია. აღნიშნეთ მათი საზღვრები და მცხოვრებლები. რომელი ენა უფრო იყო გავრცელებული კოლხიდაში და რომელი — „იბერიაში?“ რამდენ ენახე ლაპარაკობდენ ალბანელები?

ჩამოთვალეთ (ქრონოლოგიურათ) საქართველოს მეზობელი სახელმწიფოები ამ პერიოდში.

II.

საქართველოს ენოვრება და თავადასავალი მე-4 — 1-ელ სა- უკუნეში ქრ. წინ.

1. მცხეთის სამეფოს დაარსება. როგორც ვიცით, მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული მთელი ქართველობა სპარსეთის ხელში იმყოფებოდა. სპარსეთის სატრაპები (მეფის მოადგილენი) და ჯარი მძიმე ტვირთად აწვევენ საქართველოს და მის მკვიდრთ ძალაუნებურათ უღვიძებდენ უცხოთა მფლობელობისადმი ზიზღსა და მძულვარებას. მეორე მხრით, სპარსეთის ხელში ყოფნამ ქართველები თანდათან შეაჩვია სამონარქიო იდეას, შეაგნებია ის აზრი, რომ, თუ ერსა სურს მოსვენებით და თავისუფლათ იარსებოს, საჭიროა შეერთება და ძლიერი ცენტრალური ხელმძღვანელი, მონარქი ანუ მეფე, როგორც მაშინ მგზობელ ქვეყნებში — თვით სპარსეთსა და მაკედონიაში არსებობდა. მაგრამ, სანამ სპარსეთის მონარქია ცოცხალი და ძლიერი იყო, ქართველებს, რა თქმა უნდა, არ შეეძლოთ, დამოუკიდებლობა მოეპოვებიათ და საკუთარი სამეფო შეექმნათ: საამისოდ შესაფერა შემთხვევა იყო საჭირო. და, აი, სწორეთ ასეთი შემთხვევა დადგა მაშინ, როდესაც ალექსანდრე მაკედონელმა სპარსეთის სამეფო დაამხო (330 წელს ქრ. წინ) და წინა-აზიაში მრავალის ახალი სამეფოს აღმოცენებას ნიადაგი მოუშადა. ამ დროით ისარგებლეს ქართველებმა და მცხეთის მხარეში, ე. ი. ქართლში, საკმაოთ ძლიერი სამეფო დაიარსეს. ქართული წყაროების მოწმობით, ამ სამეფოს საზღვრებში მოქცეულა კოლხიდისა და ალბანიის ზოგიერთი ნაწილიც.

ამ დიდებული საქმის განხორციელება წილად ჰხვდა ქართლის მამასახლისის გვარეულობას, რომელსაც ბინა ეხლანდელი მცხეთის არემარეში ჰქონდა და სპარსთა ბატონიბის დროს ერთ უძლიერეს გვარეულობად ითვლებოდა, რადგან მის ხელში იყო ორის სალაშქრო და სააღებმიცემო გზის ჯვარედინზე გაშენებული ქალაქი მცხეთა. მცხეთაში თავს იყრიდა კა-

სპის ზღვიდან შავი ზღვისკენ და სკვით-სარმატიიდან (ჩრდილოეთიდან) არაგვის ხეობით სომხეთისკენ მიმავალი გზები, და, ვინც მცხეთას ჰვლობდა, იგი იმავე დროს თითქმის მთელი ამიერ-კავკასიის ფაქტიური მბრძანებელიც ხდებოდა. ეს მფლობელი გახლდათ ქართლის მამასახლისის გვარეულობა, რომლიდანაც გამოვიდნენ პირველი ქართველი მეფეები „მცხეთას შინა“: **აზო** და **ფარნავაზ I**.

ამგვარათ ქართული სამეფო უფლება სამამასახლისო უფლებიდან გამოვიდა და, როგორც შემდეგ დაინახავთ, მას უკანაც დიღხანს ატარებდა ამავე ხასიათს.

2. აზო, ფარნავაზ I და მათი უუახლოესი მემკვიდრეები: საურმაგ I, მირვან I, ფარნაჯომ და არსოკ I. აქ ჩამოთვლილის მეფეების შესახებ საისტორიო წყაროები მეტათ მცირე სანდო ცნობას იძლევა. ქართული წყაროების თქმულებანი ამ პირთა შესახებ უმეტეს შემთხვევაში ზღაპრული ხასიათისანი არიან. ამ თქმულებათა კრიტიკულ-შედარებითი შესწავლიდან ჯერჯერობით შემდეგ დასკვნათა გამოტანა შეიძლება:

აზო იყო „პირველი მეფე მცხეთას შინა“. მან იმეფა დაახლოებით **330** წლიდან **272** წლამდე ქრ. წინ და ამ ხნის განმავლობაში მოასწრო მესხეთ-ქართლ-კახეთის შეერთება, კოლხიდისა და ალბანიის ზოგიერთი პროვინციებით. — **ფარნავაზ I-ელი** მეფობდა აზოს შემდეგ, დაახლოებით **272** წლიდან **206** წლამდე. მან დააარსა ქალაქი **არმაზი**, მცხეთის პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, სადაც, სხვათა შორის, ააგო ტაძარი ირანული ღვთაების აპურა-მაზდის ანუ არმაზის სახელობაზე, საიდანაც წარმოდგა თვით ამ ახალი ქალაქის სახელი. შემდეგ, ფარნავაზმა მთელი თავისი სამეფო რამდენსამე სამმართველო ნაწილად გაჰყო და თვითეულს ნაწილს უფროსად **ერის-თავი** დაუყენა. ერისთავების მოვალეობა იყო: ადგილობრივს გამგეობაზე თვალი სჭეროდათ, მეფის ხაზინაში მცხოვრებთაგან **ხარკი** ეგზავნათ და ომიანობის დროს მეფისათვის ჯარი მიეშველებიათ. დასასრულს, ფარნავაზმა დიდი ყურადღება მიაქცია ქარაიულ „მწიგნობრობას“: ქართველებს

მეორე წინა პერიოდში შეთვისებული ასო-მთავრული ანბანი, რომელიც ყველა ქართულ ხმას ვერა ხატავდა, რამდენისავე ახალი ასოთი შეავსო და შეეცადა ქართულ ენაზე იმ დროის შესაფერი მწერლობა დაეარსებია. აი ამის შესახებ ამბობს „ქართლის-ცხოვრება“: „ამანვე მეფემან შექმნა მწიგნობრობა ქართულიო“.

საურმაგ I-ელი ფარნავაზის მემკვიდრე იყო (დაახლოებით 206—162 წ.). ამის მეფობაში, 189 წლის მახლობლათ, ასურასტანის მეფის ანტიოქოს დიდის ორმა სარდალმა—არტაქსიმ და ზარიადრმა, რომელნიც ჩამომავლობით სომხები იყვნენ, სომხეთს თავისუფლება მოუბოვეს. მაგრამ, რადგან იმ დროს სომხეთის ტერიტორია პატარა იყო, რამოდენიმე პროვინცია მეზობელ სახელმწიფოებს ჩამოგლიჯეს. სხვათა შორის, საქართველომ ამ დროს დაკარგა ზოგიერთი ადგილები არაქსისა და ქოროხის ხეობაში.

საურმაგის შემდეგ მცხეთა-არმაზის ტახტი **მირვან I-ელმა** დაიკირა (162—120 წ.). სომხის ისტორიკოსთა მოწმობით, ამ დროს ალბანიას ცალკე მმართველი მიჯლიასომხეთის მეფისაგან, სახელად „არანი, კაცი სახელოვანი, ცნობილი სიბრძნითა და გონებითა“; ხოლო საკუთრივ „იბერიის სამეფოს ჩამოშორებია ერთი პატარა პროვინცია „სომხითი“ (დებედასა და აქსტაფას შუა), რომელიც დიდი სომხეთის მეფის ხელში გადასულა. ამას გარდა, როგორც „ქართლის-ცხოვრება“ გამოგვეცემს, მირვანს შეხვედრია ბრძოლა კავკასიონის შთის ჩრდილოეთად მცხოვრებ ველურ ხალხებთან, რის შემდეგაც იგი შესდგომია დარიალის ხეობის გამაგრებას, სადაც დიდი ჭიშკარი გაუკეთებია. ამ ჭიშკარს შემდეგს საუკუნეებში რომაელი მწერლებიც იხსენიებენ.

მირვანის შემდეგ მცხეთას ტახტზედ **ფარნაჯომა** ავიდა, რომელმაც დაახლოებით 120—88 წლებს შორის იმეფა. ამის დროს მცირე აზიაში, კოლხიდის მეზობლათ, გაძლიერდა პონტის სამეფო, რომლის მეფემ, მიტრიდატ VI დიდმა (120—63 წ.), სასტიკი ომი აუტეხა რომაელებს და თავის ხელ ქვეშ მრავალი წვრილ-წვრილი სამთავრო შეიერთა. 88 წელს კოლხი-

დაც მიტრიდატის ხელში გადავიდა. თვით კოლხიდელების თხოვნით, 84 წელს მან აქ მეფედ დანიშნა **ოლთაკი**.

კოლხიდის დაკარგვის შემდეგ ფარნაჯოშს დიდხანს აღარ უცოცხლია. 88 წელს „იბერიის“ ტახტზე უკვე **არსოკ I-ელი** იჯდა. არსოკმა საქართველოს საზღვრები გაამაგრა და არმაზის ქალაქს მეორე ზღუდე შემოავლო. ამის მეფობაში რომის მთავარ-სარდლებმა სულლამ და ლუკულლმა რამდენჯერმე დაამარცხეს მიტრიდატი (84 წ., 74 წ. და 72 წ.) და მისი მოკავშირე სიძე, სომხეთის მეფე, ტიგრანი (69 წ.). მაგრამ მიტრიდატი მაინც არა სცხრებოდა. მან კვლავ იწყო საომრად მზადება და რომაელების წინააღმდეგ მებრძოლ მეფეთაგან მთელი კავშირი შეადგინა. ამ კავშირში უნდა შესულიყვნენ მეფეები სომხეთისა, კოლხიდისა, იბერიისა და ალბანიისა. მაგრამ ამასობაში მცხეთა-არმაზის მეფე არსოკი გარდაიცვალა (66 წ.) და, მის ნაცვლათ, კავშირში მონაწილეობის მიღება მის მომდევნო მეფეს, არტაგს, მოუხდა.

3. მეფეები: არტაგი, ოროდი და ოლთაკი, და პომპეი საქართველოში. მიტრიდატის მზადებამ უქმათ არ ჩაიარა: პონტის არწივმა რომაელთა წინააღმდეგ სულ მცირე ხნის განმავლობაში საკმაოდ ძლიერი კავშირი შეადგინა. ამ კავშირს ეკუთვნოდნენ: თვითონ პონტის მეფე მიტრიდატი, მისი სიძე სომხეთის მეფე ტიგრანი, კოლხიდის მეფე **ოლთაკი**, ალბანიის მეფე **ოროდი** და იბერიის მეფე **არტაგი**. სამი უკანასკნელი, როგორც ვიცით, საქართველოს სხვა და სხვა ნაწილის მეფეები იყვნენ. სხვანაირათ რომ ვთქვათ, 66 წლის მახლობლათ ქრ. წინ ქართველ ტომთა მიწა-წყალზე სამი სამეფო არსებობდა: კოლხიდა, იბერია და ალბანია

რომის სენატმა აღმოსავლეთის ჯართა მთავარ-სარდლად **პომპეი** დანიშნა, რომელმაც თავისი მოვალეობა საუცხოოთ შესრულა. პირველათ იგი საიდუმლო ზავით შეეკრა პართიის მეფეს და, რაკი ამ მხრით ზურგი გაიმაგრა, 66 წლის გაზაფხულს სამოციანთასი მხედრით პონტის საზღვრებში შემოვიდა. მიტრიდატი სასტიკათ დამარცხდა და სამი მხლებლით-ლა მოასწრო კოლხიდისკენ გაქცევა. ამას შემდეგ პომპეი სომხე-

თის მეფის ტიგრანისკენ გაემართა. ტიგრანი მოწინააღმდეგეობით გამოცხადდა რომის მთავარ-სარდალთან, ფებქვემ ჩაუვარდა, სრული მორჩილების ნიშნად გვირგვინიც კი გადასცა და 8 მილიონ მანეთამდე ხარჯის გადახდა იტვირთა, ამასთანავე უარს თქვა იმ ქვეყნებზე, რომელნიც ამას წინათ დაემორჩილებოდა, სახელდობრ: ფინიკიასა, სირიასა, კაპადოკიასა და ქურთისტანზე. ამგვარათ პომპეის ერთმა გამოლაშქრებამ პონტოს-სამეფო დაამხო და სომხეთი ისევ თავის კალაპოტში ჩააყენა.

რომის ლაშქარმა საზამთროთ (65 წ.) იბერიისა, სომხეთისა და ალბანიის საზღვრის მახლობლათ დაიბანაკა, რომ მომავალ გაზაფხულს მიტრიდატის სხვა მოკავშირენიც დაემორჩილებოდა. მაგრამ არც ამ მოკავშირეებს ეძინათ. როცა ალბანიის მეფემ ოროდმა პომპეის ჯარის დაბანაკება შეიტყო, მსწრაფლ 40,000 ლაშქარი შეჰყარა და მტერს მოულოდნელათ თავს დაესხა. მაგრამ პომპეი არ დაიბნა: მთელი ლაშქარი მსწრაფლ ფეხზე დააყენა, ოროდს ჯარი დაუმარცხა და აიძულა ზავი ეთხოვა, თანაც მოსთხოვა, რომს კავშირით შეკვროდა.

65 წელს, გაზაფხულზე, პომპეის ძღვევამოსილი ლაშქარი იბერიის დედა-ქალაქისკენ გამოემართა. იბერიის მეფეს არტაგს მტკიცეთ გადაწყვეტილი ჰქონდა, მიტრიდატისათვის არ ელაღატა; ამიტომ, როცა პომპეი არმაზ-ქალაქს მოუახლოვდა, არტაგმა მას თავი არ მოუხარა, მაგრამ, რადგან ანასთანავე საკმაოთ მომზადებული არ იყო და ომის იმედი არა ჰქონდა, სატახტო ქალაქი გასწირა, მტერს მიუტოვა, მთელის ლაშქრით მტკვრის მარცხენა ნაპირზე გადავიდა, ხრდი დასწვა და არაგვის ხეობას მიმართა. მაგრამ, როცა პომპეი წამოეწია, მეფემ ჯარი შეაჩერა და, როგორც რომელიც ისტორიკოსები გადმოგვცემენ, პომპეის „დიდი ბრძოლა“ აუტყდა. ამ ბრძოლაში 9,000 ქართველი დაიხოცა და 10,000-ზე მეტი მტერს ტყვედ ჩაუვარდა. ამას შემდეგ კი არტაგი იძულებული შეიქნა ზავი ეთხოვა და ერთგულობის ნიშნად პომპეის მძევლები და ძვირფასი ძღვენი მიართვა. სახელდობრ: ხალასი ოქროთი შექედილი ტახტი და მავიდა.

იბერიიდან პომპეი მტკვრისა და ძირულა-ყვირილის ხეობით კოლხიდაში გადავიდა, სადაც მიტრიდატი ეგულებოდა. მაგრამ მიტრიდატმა შავი-ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ბოსფორის სამეფოს მიმართა. კოლხიდაში ყოფნის დროს პომპეიმ, ოლთაკის ნაცვლათ, მეფედ **არისტარხი** დააყენა. ამ მეფისაგან ჩვენს დრომდე ფულმაც კი მოაღწია ბერძნულის წარწერით: „კოლხიდის მეფის არისტარხისა“. კოლხიდაში პომპეის ამბავი მოუვიდა — ალბანელებმა რომთან კავშირზე უარი განაცხადეს და აჯანყდნო, და იგიც იძულებული გახდა, უკანვე გამობრუნებულიყო. დიდის გაჭირვებით გაიყვანა მტკვარში ქვეითი ჯარი და ზაფხულის პაპანებაში შირაქის ველს შეუდგა. რადგან ეს ველი უწყლოა, წინამძღოლის რჩევით, პომპეიმ 10,000 ტიკი წყალი ისაგზლა და ამგვარათ შემზადებული მტერს დაედევნა. მაგრამ მტერი არსად სჩანდა. მარტო ალაზნის მარცხენა ნაპირას შეხვდა ალბანიის დიდძალი ლაშქარი (60,000 ქვეითი და 12,000 ცხენოსანი), ოროდის ძმის კოზისის წინამძღოლობით. როცა ხელჩართული ომი დაიწყო, პომპეიმ კოზისის საკუთარი ხელით განგმირა, რის შემდეგაც ალბანელები ტყეში გაიფანტენ. პომპეიმ ტყეს ცეცხლი წაუკიდა და ირგვლივ ჯარი შემოარტყა. მაშინ ალბანელები დამორჩილდნენ და პომპეისთან ხელშეკრულება მოახდინეს.

ალბანიიდან პომპეი კასპის ზღვისკენ გაემგზავრა, მაგრამ, ეზღანდელ მულანს რომ მიუახლოვდა, აუარებელმა შხამიანმა გველმა აიძულა უკან გამობრუნებულიყო. ამას შემდეგ მან მკირე-სომხეთისაკენ გასწია, საიდანაც რომში დიდი ტრიუმფით დაბრუნდა. ტრიუმფის წინ დიდი ფიცრები მიჰქონდათ, რომლებზედაც წარწერილი იყო პომპეისგან დამარცხებულ მხარეთა და მეფეთა სახელები: პონტისა, სომხეთისა, ალბანიისა, იბერიისა, კოლხიდისა და სხვათა. აქვე მიჰყავდათ, სხვათა შორის, სომხის მეფის-წული მეუღლითურთ და ალბანიისა და იბერიის მძევლები.

ასე დათავდა პომპეის ბრძოლა კავკასიაში და მასთან ერთათ (64 წ.) არტაგის მეფობაც დასრულდა. ამას შემდეგ დიდხანს აღარც მიტრიდატს უცხოვრია. 63 წელს, სამოცდარვა

წლის მოხუცმა თავი მოიწამლა, ხოლო, როცა საწამლაგმა დროიანათ ვერ იმოქმედა, ერთ თავის ჯარისკაცთაგანს თავი მოაკვლევინა.

პომპეის ლაშქრობის შემდეგ მთელი კავკასია და კერძოთ საქართველო დიდის ხნით **რომის კულტურულ გავლენას** დაემორჩილა. ამავე დროიდან რომაელებიც თანდათან გაეცნენ ჩვენს ქვეყანას და ჩვენი ხალხის შესახებ ფრიად ძვირფასი საისტორიო ცნობები დაგვიტოვეს.

4. **მეფეები: ფარნავაზ II, მირვან II, და არსოვ II.** არტაგის შემდეგ არმაზის ტახტი ბრატმანმა დაიკირა, რომელსაც უცხოეთის მწერლები ფარნავაზს ეძახიან. ეს არის **ფარნავაზ მე-II**, რომელიც დაახლოებით 64—32 წლებში მეფობდა. ამის დროს მიტრიდატის შვილი ფარნაკი შეეცადა თავისი მამის სამფლობელო აღედგინა: 48 წელს პომპეისა და ცეზარს შორის ატეხილი მტრობით ისარგებლა და, სხვათა შორის, კოლხიდა და სომხეთიც ადვილათ დაიმორჩილა. მაგრამ, როცა ცეზარმა პომპეიზე გაიმარჯვა, მაშინვე ფარნაკის წინააღმდეგ გამოილაშქრა, ფარნაკი შეხვედრისთანავე დაამარცხა და პომპეის დაპყრობილი ქვეყნები ისევ რომის სახელმწიფოს დაუბრუნა. მართალია, 36 წელს ქრ. წინ, იბერიელები რომის წინააღმდეგ აჯანყდნ და მისი მეგობრობა უარჰყვეს, მაგრამ რომის სარდალმა პუბლიოს კანიდი კრასსმა იგინი დაამშვიდა და ფარნავაზ მე-II აიძულა, კვლავ რომაელთა მეგობრობა ეკისრნა.

ფარნავაზის მეორე მოადგილის **არსოვ მე-II-ის** (22—1 წ. ქრ. წინ) დროს, სახელდობრ 15 წელს ქრ. წინ, იბერიაში კიდევ მოხდა აჯანყება, მაგრამ რომაელებმა ეს აჯანყებაც მალე ჩააქრეს, და ქართველებმა ისევ რომის მეგობრობა აირჩიეს.

ამგვარათ, I-ელ საუკუნეში ქრ. წინ რომაელებმაც მტკიცეთ ფეხი ჩასდეს საქართველოს ორსავე ნაწილში: კოლხიდასა და იბერიაში, თუმცა საჭიროა შევნიშნოთ, რომ რომის უფლებმა ამ ორ მხარეში ერთი და იგივე არ იყო: კოლხიდაში ეს უფლება სრულს ბატონობამდე აღწევდა, იქ რომაელები მე-

ფეხებსაც კი ნიშნავდნენ, ხოლო იბერიასთან, როგორც შემდეგ თავში დავინახავთ, მათ მხოლოდ „სამეგობრო კავშირი“ აერთებდათ.

კითხვები გასამოკიხლად. რამ შეუწყო ხელი მცხეთის მხარეში სამეფოს დაარსებას? ვინ იყო პირველი მეფე „მცხეთას შინა“? ჩამოთვალეთ ფარნავაზ I-ელის ნამოღვაწევი. დაასახელეთ უმთავრესი ფაქტები საურმაგ I-ელისა და მირვან I-ელის ცხოვრებიდან. აღწერეთ პონტის მეფის მიტრიდატ დიდის მოქმედება ფარნავაზისა და არსოკ I-ელის ზეფობაში. აღწერეთ მოკლეთ პოპკეას ლაშქრის მოძრაობა მცირე აზიასა და ამიერ-კავკასიაში, რა შედეგი მოჰყვა პომპეის ლაშქრობას საქართველოს ცხოვრებაში? აღწერეთ უმთავრესი ამბები საქართველოს ცხოვრებიდან 64—1 წლებს შორის ქრ. წინ.

III

საქართველოს ცხოვრება და თავგადასავალი 1—3 საუკუნეში ქრ. შემდეგ.

1. მეფეები: ადერკ, მიჰრდატ I-ელი და ფარსმან I-ელი.
როცა არმაზის მეფე არსოკ მე-II გარდაიცვლიდა, სამეფო ტახტზე ადერკი ავიდა, რომლის ცხოვრებაც იმიტომ შესანიშნავი, რომ მისი მეფობის პირველსავე წელს „იშვა უფალი ჩვენი იესო ქრისტე ბეთლემს ურიასტანისასა“. ადერკიმ იკეთა 1—30 წელს ქრ. შემდეგ. ქართული წყაროები ამ მეფეს მიაწერს სიკვდილის წინ საქართველოს ორ სამეფოდ გაყოფას, მაგრამ, როგორც თანამედროვე რომაელი ისტორიკოსები მოწმობენ, სრულიად საქართველო იმ დროს უკვე კაი ხნიდან სამ სამეფოდ იყო განაწილებული: კოლხიდად, იბერიად და ალბანიად. რაც შეეხება საკუთრივ „იბერიას“, იქ არც ადერკის დროს და არც შემდეგ ამ პერიოდში არავითარი „ორ-მეფობა“ არ ყოფილა.

მე-30 წელს ქრ. შემდეგ იბერიის ტახტი დაიკირა ადერკის შვილმა „ქართამმა“, რომელსაც უცხოეთის მწერლები „მიტრიდატს“ ანუ მიჰრდატს უწოდებენ. ეს არის **მირდატ I-ელი**, რომელმაც სულ ხუთიოდე წელს იმეფა (30—35 წ. ქრ. შემდეგ). ამ მეფის დროს იბერიის ცხოვრე-

ბაში ფრიად საინტერესო ისტორიული ხანა იწყება. რომის იმპერატორების კავშირით წათამამებული იბერიის მეფეები რამდენისამე ხნით მთელი სომხეთის მბრძანებლები ხდებიან და პართიის სამეფოსაც საქმეს უჭირვებენ. ამ საგნის შესახებ დღით საინტერესო ცნობებს რომაელი მწერლები იძლევიან.

მას შემდეგ, რაც რომის რესპუბლიკა იმპერიად იქცა (30 წ. ქრ. წინ) და პართიის არშაკიდებმაც წინა აზიაში უპირატესობა მოიპოვეს, ამ ორ ძლიერ სახელმწიფოს შორის მცირე აზია და კავკასია სომხეთითურთ მუდმივი განხეთქილების საგნად და ბრძოლის ასპარეზად გადაიქცა. არშაკიდები ცდილობდნენ, სომხეთში თავისი დინასტია დაემყარებიათ; რომის იმპერატორები კი დევ თავის კანდიდატებს აგზავნიდნენ ამავე მხარეში. 35 წლის მახლობლათ რომის იმპერატორმა, ტიბერიუსმა¹⁾, იბერიის მეფეს მიპრდატს შემოაუთვალა—სომხეთს შესეოდა და სამეფო ტახტიდან პართელი მეფის არტაბანის ძე არსაკი ჩამოეგდო. მიპრდატმა იმპერატორის ბრძანება შეასრულა და სომხეთის ტახტზე არსაკის ნაცვლათ თავისი შვილი მიტრიდატი გაამეფა; თვითონ კი იმავე წელს გარდაიცვალა და იბერიის ტახტი თავის მეორე შვილს ფარსმან I-ელს დაუტოვა.

ამგვარათ 35 წლის მახლობლათ ქრ. შემდეგ როგორც იბერიაში, ისე სომხეთში ერთისა და იმავე ქართველი სამეფო გვარეულობის წევრები გამეფდნენ. მოთმინებიდან გამოსულმა არტაბანმა (პართიის მეფემ) თავის მეორე შვილს ოროდს დიდძალი ლაშქარი მისცა და შურის საძიებლად სომხეთის ახალი მეფის მიტრიდატისა და ფარსმანის წინააღმდეგ გამოგზავნა. ფარსმანმა თავის ჯარს აღბანელები და სარმატები შეუერთა და ოროდა პირდაპირს ომში გამოიწვია. მაგრამ ოროდი დაქირავებულ ჯარს მოელოდა და ამიტომ ფარსმანს პირდაპირს ომში არ გაჰყვა. მაშინ ფარსმანმა პარტიზანულ ბრძოლას მიმართა: დღეს რომ პართელთა ბანაკს თავს დაესხმოდა, ხვალ საძოვარ ადგილებს ჩაიგდებდა ხელში და ყოველ ღონეს ხმა-

¹⁾ ტიბერიუსი იმპერატორობდა 14—37 წ. ქრ. შემდეგ.

რობდა მტერი მოთმინებიდან გამოეყვანა. მართლაც ამ ხერხმა გასჭრა და პართელებმა გადასწყვიტეს ფარსმანის ჯარს პირდაპირ შებრძოლებოდნენ. დაიწყეს მზადება. აღმოსავლეთის ხალხთა ჩვეულებისამებრ, ოროდმა ტრაბახსა და თავის-ქებას მიმართა: მან თავის ჯარს არშაკიდების სახელი და მათი სამეფოს დიდებულობა მოაგონა, თანაც იბერიელების „მოჯამაგირეთა“ (სარმატების) სიმდაბლეს დასცინოდა. ამავე დროს ფარსმანი თავის ჯარს შემდეგი სიტყვებით ამხნევებდა: „ჩვენ არასოდეს პართელების ხელში არა ვყოფილვართ! ამიტომ, რაც უფრო მამაცათ ვიბრძოლებთ, მით უმეტეს სახელს მოვიპოებთ გამარჯვებით; ხოლო, თუ მტერს ზურგს ვუჩვენებთ, სირცხვილი და დაღუპვა არ აგვცდება! შეხედეთ აქ ამ ჩვენს მრისხანე რაზმებს და იქ, ოქრო-ვერცხლით მოკმაზულს, პართელთა ლაშქარს: აქ ვაჟკაცებია, იქ კი—დავლაო!“ ბრძოლა ისრის სროლით დაიწყო, მაგრამ ქართველების მოკავშირე სარმატებმა მალე ისარს თავი ანებეს და მტერზე პირდაპირ ხმლით იერიში მიიტანეს. იბერიელ-აღბანელებიც მათ მიჰყვნენ. შეიქნა ჩვეულებრივი შეხლა-შეტაკება და უკან დახვევა. ამ დროს ოროდი თვითონ ჩაერია ლაშქარში და გამხნევება დაუწყო. ფარსმანიც ამ წუთს უცდიდა: იცნო თუ არა ოროდი, მედგრათ ცხენი ზედ მიაგდო და შუბით მუხარადი გაუხვრიტა; მაგრამ მეორეთ მოქნევა ველარ მოასწრო, რადგან გაანჩხლებულმა მერანმა შორს გაიტაცა, ხოლო ოროდი საკუთარმა რაზმებმა დაჰფარეს. უეცრათ ხმა გავრცელდა: „ოროდი მოჰკლესო“ და პართელებმა პირი იბრუნეს.—ამას შემდეგ არტაბან-მეფე კიდევ შეეცადა, სომხეთი ხელში ჩაეგდო, მაგრამ ვერაფერი გააწყო, რადგან იბერიელებს რომაელები ჰქომაგობდნენ.

ამასობაში რომის იმპერატორი ტიბერიუსი გარდაიცვალა და მისი ტახტი გაიოს კალიგულამ დაიკირა (37—41 წ.). უკანასკნელმა ფარსმანის ძმას მიტრიდატს რაღაც ორგულობა შეამჩნია, რომში დაიბარა და ბორკილი დაადო, ხოლო მკირე სომხეთი ვილაც კოტიოსს მისცა. ეს მოხდა 39 წელს ქრ. შემდეგ. მალე კალიგულა შეთქმულობის მსხვერპლი შეიქნა და იმპერატორის ტახტი ბიძა-მისმა კლავდიოსმა დაიკავა (41—54 წ.).

ამან მიტრიდატი გაათავისუფლა და ურჩია, ფარსმანის დახმარებით კვლავ სომხეთის ტახტი დაეკირა. მართლაც ამ დროს პართიაში არეულობა იყო და, ამის გამო, თავის ძმისა და კენისრის დახმარებით, მიტრიდატმა სომხეთის ტახტი ადვილათ დაიბრუნა. მაგრამ თავისი სისასტიკით ქვეშევრდომებს მალე თავი მოაბეზრა და სომხეთში არეულობა გამოიწვია. ამით ისარგებლა მისმა ძმისწულმა (ფარსმანის ძემ) რადამისტმა, რომელიც იმავე დროს მიტრიდატის სიძეც იყო (ცოლად მისი ქალი ზენობია ჰყავდა), თავისი მამის, ფარსმანის, ჩაგონებითა და დახმარებით, მიტრიდატი ტახტიდან ჩამოაგდო და სომხეთში გამეფდა.

რადამისტმა სომხეთში 52 წლამდე იმეფა, მაგრამ თავისი სისასტიკით ამანაც თავი შეაძულა სომხებს, რომელთაც მის წინააღმდეგ შეთქმულობა მოახდინეს, ტახტიდან ჩამოაგდეს და ვანდევენს.*) რადამისტი ამას შემდეგ კიდევ შეეცადა სომხეთის ტახტი დაებრუნებია, მაგრამ 55 წლის დამლევეს პართელებმა სომხეთი დაიპყრეს და რადამისტიც იძულებული გახდა თავისი განზრახვა დაეტოვებია. ოთხი წლის შემდეგ (59 წ.) იგი თავისი მამის მსხვერპლი შეიქნა. ამას შემდეგ ფარსმან I-ელმა კიდევ ათიოდე წელს იმეფე და 70 წლის მახლობლათ იბერიის ტახტი თავის მეორე შვილს, „აზორკს“ ანუ, როგორც მცხეთის ქვის ბერძნული წარწერა უწოდებს, **მიტრიდატ მე-II-ეს** გადასცა.

ამგვარათ, 35—70 წლებს შორის იბერიის ტახტს ფარსმან I-ელი განაგებდა. ეს ის დრო იყო, როდესაც ქრისტეს მოციქულები მთელს რომის იმპერიასა და, განსაკუთრებით,

*) ამ გაქცევის დროს რადამისტს მისი ორსული ცოლი ზენობიაც თან გაჰყვა; მაგრამ, როცა ტკივილების გამო ცხენოსნობა ვეღარ შესძლო, კმარსა სთხოვა, მტრის ხელში ეოცხალს ნუ ჩამაგდებო; ამ დროს რადამისტი არაქსის ნაპირას იყო; მან საკუთარის ხელით საყვარელ ცოლს გულში ზანჯალი დასცა და მისი გვამი მდინარეში გადააგდო, რომელმაც იგი ნაპირზე გაიტანა. ზენობიას კრილობა დასიკვდილო არ ყოფილიყო; იგი სოფლის მწყემსებმა მოასულიერეს, მოარჩინეს და შემდეგ სომხეთის ახალ მეფეს წარუდგინეს.

წინა აზიას მოედვენ და წარმართობით სულშეხუთულ კაცობრიობას ახალი მოძღვრება უქადაგეს. აი, სწორეთ ამ დროს (50 წლის მახლობლათ) ჩვენს მეზობლად მდებარე პონტსა და კაპადოკიაში პეტრე-მოციქული შემოვიდა საქადაგებლად, ხოლო მისმა ძმამ **ანდრია პარველწოდებულმა** კოლხიდა და აფხაზეთი ანუ დასავლეთის საქართველო მოიარა. ამ დროს ტრაპიზონიდან დაწყებული ბიჭვინთამდე შავი ზღვით თავისუფალი მიმოსვლა სწარმოებდა. ამ ზღვის პირად მდებარეობდა შემდეგი ქალაქები: **ტრაპიზონი**, **ფაზისი** ანუ ფოთი, ცხუმში ანუ დიოსკურია, ბიჭვინთა და სხვანი. ანდრია-მოციქული შემოვიდა ტრაპიზონით და ყველა ზემო ჩამოთვლილი ქალაქი ინახულა. საეკლესიო გარდამოცემით, ამ მგზავრობაში ანდრიას თან ახლდნენ **სვიმონ-კანანელი** და **მატათა**, რომელთაგანაც პირველი დიდ-სებასტოპოლსა (=დიოსკურია=სუხუმი) და ნიკოფსიაში დარჩა, ხოლო მეორე სვანეთში გადავიდა. —ამავე დროს სომხეთსა, იბერიასა და ალბანიაში მოციქულმა **ბართლომემ** იქადაგა.

2. მეფეები: მიპრდატ II, ამზას I და ფარსმან II. იბერიის მეფის ფარსმან I-ლის გარდაცვალების შემდეგ, 79 წლიდან 96 წლამდე, რომის ტახტი ზედი-ზედ შემდეგს სამს იმპერატორს ეკირა: ვესპასიანეს (70—79), ტიტუსა (79—81) და დომიციანეს (81—96 წ.). ამათ დროს იბერიაში მეფობდა ფარსმანის ძე **მიპრდატ მე II**, რომელსაც აღნიშნული იმპერატორები დიდის პატივისცემით ეპყრობოდნენ და მეგობრობის ნიშნათ მცხეთის მიდამოებში ციხეც კი აუშენეს. ამას მოწმობს იმ დროიდან დღემდე შენახული ქვა ბერძნულის წარწერით, რომელიც ქართულათ ასე ითარგმნება:

„იმპერატორმა, კეისარმა **ვესპასიანემ**, ავგუსტოსმა, დიდმა მღვდელმთავარმა, ტრიბუნის უფლებით მეშვიდეჯერ შემოსილმა, მეთოთხმეტეჯერ ტრიუმფატორმა, ექვსჯერ კონსულმა და მეშვიდეჯერ არჩეულმა, სამშობლოს მამამ დაცენზორმა; და იმპერატორმა **ტიტე** კეისარმა, ძემ ავგუსტოსისამ, ტრიბუნის უფლებით მეხუთეჯერ შემოსილმა და ცენზორმა; და **დომიციანე** კეისარმა, ძემ ავგუსტოსისამ, მეოთხეჯერ კონსულად

აარჩეულმა—**იბურთა მეფეს მატრიდატს**, მეფის ფარასმანისა და იამაზიდის ძეს, **კეასრიისა და რომაელის ხალხის მეგობარს**, აღუშენეს ციხე“*).

ამგვარათ ჩვენი წელთ-აღრიცხვის პირველი საუკუნის მეორე ნახევარში რომის ხალხსა და იბერიას შორის არსებული ურთიერთობა **მეგობრულის კავშირით** გამოიხატებოდა. შემდეგი მეფეების **ამზასპ I-ლისა** და **ფარსმან მე-II-ის** დროს ამ მეგობრულმა განწყობილებამ კიდევ უფრო იმატა და იბერიას მთელს წინა აზიაში დიდი ძალა და მნიშვნელობა შესძინა. ამ მხრით განსაკუთრებით ფარსმან მე-II-ის მეფობაა შესანიშნავი.

ფარსმან მე-II რომის იმპერატორის ადრიანეს (117—138 წ.) თანამედროვე იყო და მისი მეფობაც დაახლოებით იმავე წლებს ეკუთვნის (სახელდობრ 116—140 წ. ქრ. შემდეგ). ქართული წყაროები მას „ფარსმან—ქველს“ უწოდებს და რომელი მწერლებიც მოწმობენ, რომ იგი მართლაც წარჩინებული ვაჟკაცი ყოფილა. „ადრიანე იმპერატორიო,—ამბობენ იგინი,—არც ერთ მეფეს იმდენ საჩუქარს არ უგზავნიდა, რამდენსაც იბურთა მეფეს ფარასმანს, რომელსაც, სხვა დიდებულ საჩუქართა შორის, სპილო და 500 კაციისაგან შემდგარი სამეფო ამაღა გაუგზავნა“.

იმპერატორების ამგვარ განწყობილებას ფარსმან მე-II-ც კარგათ ჰხედავდა და ყოველ ღონეს ხმარობდა, მათი გულის მოსაგებად, პართიის სამეფო და სომხეთი (სადაც იმ დროს უკვე პართელი არშაკიდები მეფობდნენ) შეევიწროებინა. ამ განზრახვით მან საიდუმლოთ აღანებთან ანუ მასაგეტებთან (რომელნიც დიდი-კავკასის ჩრდილეთით ცხოვრობდნენ) მოლაპარაკება გამართა, წააქეზა იგინი, პართების სახელმწიფოს შესეოდნენ, და ამ მიზნით დარიალის ხეობით თავის სამფლობელოზე გზა მისცათ. აღანებმა მთელი სომხეთი და მიდია (სპარსეთის ნაწილი) შეარყიეს და მხოლოდ მაშინ გამობრუნდნენ უკან, როცა პართიის მეფემ ვოლოგეს მე-II-მ მათი სარდლე-

*) ამ ქვის წარწერა 75 წელს შეეხება. აღნიშნული ქვა მცხეთის მახლობლად იპოვნეს 1867 წელს.

ბი დიდის ქრთამით მოისყიდა, როცა პართებმა ფარსმანის საიდუმლო შეიტყვეს, ამ საქმის გარჩევა რომის იმპერატორთან გადაიტანეს. ამავე დროს ფარსმანმა „წარჩინებული“ ქართველები შეჰყარა და თავისი მეუღლითურთ რომს გაემგზავრა. იქ იმპერატორისა და სენატის წინაშე ისეთას წარმატებით დაიცვა თავი, რომ იმპერატორმა, მეგობრობის ნიშნად, სამფლობელოც კი გაუფართოვა (ვგონებთ, კოლხიდის ზოგიერთი ოლქის გადაცემით) და პირადათ მას და მის მეუღლეს არაჩვეულებრივი პატივი მიაგო: ნება დაართო კაპიტოლიის ტაძარში მსხვერპლი შეეწირათ და ფარსმანის ცხენიანი ქანდაკება მარსის მინდორზე დაადგმევინა. აქვე აღრიანემ დიდის სიამოვნებით ინახულა თვით ფარსმანისა, მისი ვაჟისა და „იბრიელი აზნაურების“ სამხედრო ვარჯიშობა. ეს მოხდა 138 წელს *).

3. საქართველო, რომი და სპარსეთა 140 წლიდინ მესამე საუკუნის დასასრულამდე ქრ. შემდეგ. ფარსმან-ქველის შემდეგ არმაზის ტახტზე მესამე საუკუნის დამლევამდე ათი მეფე გამოიცვალა.**) მათ შორის ჩვენს ყურადღებას ყველაზე მეტათ რეგ-მართალი იქცევს (182—190 წ.) თავისი სარწმუნოებრივი რეფორმით. უუძველესი დროიდან ზოგიერთ ქართველ ტომში (მაგალითად, ალბანელებში) ადამიანის მსხვერპლად შეწირვა იყო დარჩენილი. სამსხვერპლოდ გამზადებულ პირს ერთს წელს ასუქებდენ, შემდეგ მთვარის ტაძარში შეჰყავდათ, სადაც მთავარ-ქურუმი „საღეთო ლაზერით“ გულს გაუგმირავდა. როცა მსხვერპლი მიწაზე დევირდებოდა, ქურუმები მისი დაცემის კვალობაზე წინასწარმეტყველებას იწყებდენ, რასაც ხალხი დიდი მოწიწებით ისმენდა. შემდეგ მსხვერპლი განსაკუთრებულ ადგილას მიჰქონდათ, სადაც მლოცველები მის გვამს ფეხით შეეხებოდენ — გავიწმინ-

*) ამგვარათ მე-II საუკუნის პირველ ნახევარში, როგორც ვხედავთ, ჩვენს ხალხში უკვე თავი უჩენია აზნაურთა წოდებას.

***) ამ მათი სახელები: როკ (140—146), ლადამ (146), ფარსმან III (146—164), ამზას II (164—182), რეგ-მართალი (182—190), ვაჩე (190—208), ბაკურ I (208—216), მიჰრდატ III (216—224), ასფაგურ (224—266), ლევ (266—300 წ.).

დებითო — და დაიშლებოდნენ. როგორც „ქართლის-ცხოვრება“
გადმოგვცემს, რევ-მეფეს ეს სამარცხვინო ჩვეულება აღუკრძა-
ლავს, რის გამოც მას ზედმეტ სახელად „მართალი“ დარ-
ქმევია. მართანე იმისაც დასძენს, რომ რევი ასე მოიქცა, რა-
დგან ქრისტიანობას იცნობდაო. სჩანს, იმ დროს ჩვენში ამ
ახალ მოძღვრებას უკვე ფეხი მოუცილებია, თუ კი მის საკე-
თილო გავლენას თვით მმართველ წრეებშიაც ასეთი ნაყოფი
გამოუღია.

რაც შეეხება ჩვენი ქვეყნის საერთაშორისო მდგომარეო-
ბას, ე. ი. მის დამოკიდებულებას მეზობელ სახელმწიფოებთან
მესამე საუკის დასასრულამდე, ამ მხრივ საქართველოს ცხო-
ვრებაში არსებითი ცვლილება არა მომხდარა რა: როგორც
წინათ, ისე ახლაც ქართველ ერს რომაელთა მეგობრობით
ზურგი ჰქონდა გამაგრებული სპარსელების წინააღმდეგ. ეს
მდგომარეობა უცვლელი დარჩა 226 წლის შემდეგაც, როცა სპარ-
სეთში არშაკიდების ადგილი საკმაოდ ძლიერმა სასანიანთ დინას-
ტიამ დაიჭირა. მართალია, მეორე სასანიანი მეფის შაბურ I-ელის
დროს (238—272 წ.), როცა ქართლ-კახეთს ასფაგური გა-
ნაგებდა (224—265 წ.), სპარსეთმა კვლავ დაიჭირა ჩვენს
მეზობლად მდებარე სომხეთი (252 წ.); მართალია, 260 წელს,
შაბურმა მოტყუებით ხელში ჩაიგდო თვით რომის იმპერა-
ტორი ვალერიანე და შეეცადა იბერია და ალბანია თავის მხა-
რეზე გადაეყვანა; მაგრამ იბერიელებმა და ალბანელებმა შა-
ბურის წერილიც კი უკან გააბრუნეს, სამაგიეროდ რომაელ
სარდლებს მისწერეს: მზად ვართ დაგეხმაროთ და იმპერატო-
რი ტყვეობიდან დაგახსნევინოთო. იბერიელებსა და ალბანე-
ლებს ამ შემთხვევაში თავრო-სკვითებიც მხარს უჭერდნენ.

ამასობაში გარდაიცვალა მეფე ასფაგური (255 წ.) და
მცხეთ-არმაზის ტახტი დაიჭირა ლევ-მეფემ, რომელმაც იმეფა
დაახლოვებით მესამე საუკუნის დასასრულამდე. ამის დროს
რომისა და სპარსეთის განწყობილება შემდეგს მდგომარეობა-
ში იყო: 282 წელს რომის იმპერატორმა კარმა (282—284 წ.)
სომხეთი და შუამდინარე კვლავ რომს დაუბრუნა და, კერძოდ,
სომხეთში წინანდელი პოლიტიკური წყობილება აღადგინა.

კარის შემდეგ რომის ტახტი დიოკლეტრიანე იმპერატორმა დაიკავა (284—305 წ.), რომლის დროსაც მისმა თანამმართველმა კეისარმა გალერიუსმა სპარსეთის მეფე ნარსე სასანიანი სასტიკათ დაამარცხა და 297 წელს მესოპოტამიის (შუამდინარის) ქალაქ **ნიზიბინში** ხელშეკრულობა დაუწერა. ამ ხელშეკრულობის ძალით რომის იმპერიის აღმოსავლეთის საზღვრად მდ. ტიგრი დაინიშნა, სავაჭრო ქალაქად თვით ნიზიბინი, ხოლო **იბერია რომის ხავასხალოდ** გამოცხადდა: ქართველი მეფეები ვალდებული გახდნენ „სამეფო ღირსების ნიშნები რომის იმპერატორებისაგან მიეღოთ“.

ამგვარათ საქრისტიანო წელთაღრიცხვისმესამე საუკუნის დამლევს, ნიზიბინის ხელშეკრულობის ძალით, იბერიაში რომაელთა სამეგობრო კავშირი ბატონობად იქცა: იბერიის მეფეებს რომის იმპერატორებმა დაუწყეს დანიშვნა. ამგვარივე მდგომარეობა დასავლეთ საქართველოში, როგორც ვიცით, პომპეის აქეთ არსებობდა. სწორეთ ამ წესის ძალით რომის იმპირატორმა ანტონინ პიუსმა (138—161 წ.) ლაზებს მეფედ დაუნიშნა „პაკორი“ ანუ ბაკური. იბერიის მეფეების მსგავსად, ლაზთა (ქანთა) მეფეებიც სამეფო ნიშნებს რომის იმპერატორისაგან იღებდნენ. ეს ნიშნები იყო: თეთრი წამოსასხამი (ქლამიდა, თეთრი ხალათი (ტუნიკა), ფეხსაცმელი, მარგალიტებით შემკული სარტყელი და რომაული გვირგვინი.

კითხვები გასაგებობლად. ვინ იჯლა არმუხის ტახტზე, როცა მაცხოვარი დაიბადა? რამდენ სამეფოდ იყო გაყოფილი ამ დროს და შემდეგნაირ მთელი საქართველო? რით არის შესანიშნავი მიჰრდატ I-ელის მეფობა? გადმოეცით მოკლეთ ფარსმან I-ელისა და მისი შვილის რადამისტის თავგადასავალი. ვის დროს და რომელმა მოციქულებმა იქადაგეს საქართველოში?

როგორი იყო რომისა და იბერიის ურთიერთობა მიჰრდატ II-ისა და ფარსმან II ქველის დროს? რომელ დროს ეკუთვნის პირველი ცნობა საქართველოში „აზნაურობის“ შესახებ?

რა რეფორმა მიეწერება რევ-მართალს? როგორი განწყობილება არსებობდა რომსა, სპარსეთსა და საქართველოს შორის რევის შემდეგ მესამე საუკუნის დამლევამდე? რა მნიშვნელობა ჰქონდა ნიზიბინის ხელშეკრულობას საქართველოს ცხოვრებაში?

IV

სოციალ-ქოლიტიკური წყობილება.

1. **სამეფო, ტომი, თემი და გვარი.** როგორც ვნახეთ, ქართველების მიწა-წყალზე, მათი ისტორიული ცხოვრების მეორე პერიოდში **სამა სამეფო** აღმოცენდა: იბერია, კოლხიდა და ალბანია. თვითეული სამეფო **მრავალი ტომისაგან** შესდგებოდა, რომელთა რიცხვი, მაგალითად, ალბანიაში 26-მდე აღიოდა. ყოველი ტომი, თავის მხრივ, კიდევ **წვრილ-წვრილს** საზოგადოებრივ ნაწილებად იყო დაყოფილი; სახელდობრ, **თემებად** და თემები—**გვარებად**. გვარს სხეანაირად „**სახლს**“ ეძახოდნენ. გვარზედ უფრო პატარა სოციალ-ეკონომიურ (საზოგადოებრივს და სამეურნეო) ერთეულს მაშინდელი საქართველო არ იცნობდა.

გვარი ანუ სახლი წარმოადგენდა, ერთის ჩამომავლობით, საერთო საკუთრებით და წარმოება-განაწილების საერთო წესით შეკავშირებულს, ძირითადს საზოგადოებრივს ჯგუფს. სამოსახლო, სახნავ-სათესი, საბალახო, სანადირო, სათევზაო ადგილები, მადნები, ჯოგი და თითქმის ყოველი მოძრავი ქონება მთელი გვარის საკუთრებას წარმოადგენდა. სხეანაირათ რომ ვთქვათ, ქონება მაშინდელი ქართველებს საერთო-გვაროვნული ჰქონდათ და კერძო საკუთრებას (იარაღისა და ტანისამოსის გარდა) არ იცნობდნენ. საერთო-გვაროვნული იყო აგრეთვე წარმოებისა და განაწილების წესიც: ამ საქმის მომწესრიგებლად და ხელმძღვანელად ითვლებოდა მთელი გვარის უუხუცესი მამაკაცი, რომელსაც **მამასახლისი** ერქვა. მთელს თემში ერთი რომელიმე უძლიერესი გვარი დანარჩენ გვარებს ხელმძღვანელობას უწევდა და ამ გვარის მამასახლისი იმავე დროს **თემის მამასახლისადაც** ირიცხებოდა. მის ხელში იყო ისეთი საქმეები, რომლებიც მთელ თემს წევებოდა. ფარნავაზ I-ელის შემდეგ თემის მამასახლისების მეთვალყურედ, როგორც სჩანს, **ერის-თავები** დაუყენებიათ. ერისთავები სამხედრო და სამოქალაქო უფლებებით იყვენ წემოსილი და, რამოდენათმე, უძველესი დროის „ტომის მამასახლისთა“ ადგილი

უნდა დაეკიროსთ. ამათ გარდა ყოველ სამეფოში იყო თითო ისეთი გავლენიანი გვარი, რომლიდანაც **მეფეს** ირჩევდენ.

ამგვარათ: სამეფო, ტომი, თემი და გვარი; მეფე, ერისთავი, თემის მამასახლისი და გვარის მამასახლისი, — აი რა ელემენტებისაგან შესდგებოდა ჩვენი ხალხის პოლიტიკურ-საზოგადოებრივი სხეული და მმართველობა მისი ისტორიის მეორე პერიოდში.

2. გვართა სხვა-და-სხვაობა. მეორე პერიოდის პირველ ნახევარში გვარი ანუ სახლი ყოველ სამეფოში ოთხნაირი იყო: სამეფო, სასულიერო, სამეფის-მონო და თავისუფალი.

ა) **სამეფო სახლი.** სამეფო სახლად ის გვარი ითვლებოდა, რომლიდანაც მეფეები გამოდიოდენ. საქრისტიანო წელთაღრიცხვის I საუკუნის პირველ მეოთხედამდე, ბერძენ ისტორიკოსთა მოწმობით, საქართველოში მეფედ სამეფო გვარის უუხუცესს წევრს და წინანდელი მეფის უახლოეს ნათესავს ირჩევდენ. მეფე იმავე დროს თავისი გვარის მამასახლისიც იყო. შემდეგში კი ეს წესი თანდათან შეიცვალა და მეფედ პირდაპირ მეფის შვილი ღებოდა, თუნდაც თავისი გვარის უუხუცესი წევრიც არ ყოფილიყო. სხვანაირათ რომ ვთქვათ, ამ პერიოდის მეორე ნახევარში საქართველოს ტახტის მემკვიდრეობა პირდაპირს ხაზზე მოეწყო*). — მეფე იყო უუმაღლესი **მბრძანებელი**, რაც იმ დროს კანონმდებელსაც ნიშნავდა, **მსაჯული** და **მხედართ-მთავარი**. ომში ხშირათ თვითონაც უბრალო მხედარივით იბრძოდა. მაგრამ საკუთრივ ომისა და მართლ-მსაჯულობისათვის მეფეს თანაშემწეც ჰყავდა, რომელსაც მეფის შემდეგ მთელ სახელმწიფოში პირველი ადგილი ეჭირა. იგი ითვლებოდა მეფის მეორე პირად, იმავე სამეფო „სახლის“ წევრთაგან ირჩეოდა, მშვიდობიანობის დროს მეფეს სამართლის წარმოებაში ეხმარებოდა და ომის დროს ლაშქარს წინამძღოლობდა. — ზოგიერთი ტომი თითქმის დამოუკიდებელი იყო მეფეზე; და ამ შემთხვევაში მთელ ტომს სათემო ან საგვარო

*) კოლხიდაში კი ზოგჯერ ეს წესიც არა სრულდებოდა, რადგან იქ ხშირათ რომაელები ნიშნავდენ მეფეებს.

მამასახლისთა კრებული ანუ საბჭო განაგებდა. სვანეთში, მაგალითად, ამგვარი საბჭო 300 წევრისაგან შესდგებოდა. ეს საბჭო განაგებდა მთელი სვანეთის საშინაო საქმეებს და მის ურთიერთობას გარეშე მეზობლებთან.

ბ) **ხასულიერო ანუ სამღვდლო გვარება**. ჩვენი ისტორიის მეორე პერიოდში ქართველი სამღვდლოება ორგვარი იყო: მნათობთა მსახური და ცეცხლის-მსახური, რადგან, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, სარწმუნოებაც უმთავრესათ ორგვარი იყო. პირველს ეკუთვნოდნენ „მემარგენი“, ე. ი. ვარსკვლავთმრიცხველნი, ხოლო მეორეს „მოგვები“. ერთსაც და მეორესაც ხალხი „ხუცებს“ უწოდებდა. ხუცების თანამდებობა მემკვიდროებით რამოდენსამე გვარს ანუ „სახლს“ ჰქონდა მითვისებული. საკუთრივ სარწმუნოებრივ სამსახურს გარდა, რაზედაც შეძლებს თავში გვექნება საუბარი, მაშინდელი სამღვდლოება სახელმწიფო სამსახურსაც ასრულებდა; სახელდობრ, მოვალე იყო მეზობელ ერებთან კეთილგანწყობილებაზე ეზრუნა და ზავისა და ხელშეკრულობის მოწყობაში მონაწილეობა მიეღო.

როგორც სამეფო, ისე სამღვდლო გვართა რიცხვი საქართველოში ძლიერ ცოტა იყო.

გ) **მეფის მონები, ანუ „მდაბიო ხალხი“**. ცოტა იყო, აგრეთვე, მეფის მონათა გვარებიც. ეს გვარები შეადგენდნენ სამეფო „სახლის“ საკუთრებას, მის მიწაზე ცხოვრობდნენ და მეფის საგვარეულოს შრომით ემსახურებოდნენ. მართალია, ეს ჯგუფი „მონებად“ იწოდებოდა, მაგრამ არავის უფლება არა ჰქონდა, რომელიმე მათგანი გაეყიდა, გაეცა ან გაეცვალა იმ მამულის განშორებით, რომელზედაც ეს მონები ცხოვრობდნენ; არც მცირე რამ დანაშაულისათვის შეიძლებოდა მათი სიკვდილით დასჯა და სხვანი.— როგორც უცხოეთის მწერლები მოწმობენ, ასეთი „მონები“ ალბანიაში სამღვდლოებასაც ჰყოლია.

დ) **თავისუფალი ერი**. ქართველი ერის ყველაზე უმრავლეს ნაწილს „თავისუფალი გვარები“ შეადგენდნენ, რომელნიც მშვიდობიანობის დროს შინ მუშაობდნენ, ომის დროს კი

იარაღს ისხამდენ და მტერს ებრძოდენ. საქართველოს ისტორიის მეორე პერიოდში, თითქმის მე-II საუკუნემდე ქრ. შემდეგ, თავისუფალ გვართა შორის სოციალური თანასწორობა სუფევდა. მე-II საუკუნიდან კი ზოგიერთმა დიდმა (რიცხვმრავალმა) და შესლებულმა გვარმა თანდათან სემეფოს მმართველობაში მეტი ძალა და გავლენა მოიპოვა; სამსახურით დაწინაურდა და, სუსტ გვარებთან შედარებით. ერის ცხოვრებაში თვალსაჩინო ადგილი დაიჭირა. ასე წარმოადგა „დიდი“ და „მცირე“, „წარჩინებული“ და „უჩინო“ გვარები. დიდისა და წარჩინებული გვარის წევრებს „გვაროვანი“ ანუ „ახნაური“ დაერქვათ, ხოლო მცირესა და უჩინო გვარის წევრებს—„უახნო“ ანუ „უგვარო“ ეწოდათ, რადგან სიტყვა „ახნი“ ქართულში სპარსულიდან შემოსულა და ნიშნავს „გვარს“. შემდეგს პერიოდში ამ უთანასწორობამ უფრო იმატა და ნამდვილს ბატონყმობას მოუშადა ნიადაგი.

3. სახელმწიფო ხარჯი და ლაშქრობის წესი. მას შემდეგ, რაც აზომა და ფარნავაზმა თავის სამეფოს შესაფერი წეს-რიგი მისცეს, ყოველი გვარი, თემი და ტომი ვალდებული გახდა სახელმწიფოსათვის განსაზღვრული სამსახური ეწია. ეს სამსახური ორგვარი იყო: **ხარჯი** და **სამხედრო ბეგარა**. ხარჯს ადგილობრივ ერისთავები ჰკრებდენ, ერთ ნაწილს თვითონ იტოვებდენ, მეორეს—მეფის ხაზინაში გზავნიდენ. ამის მიხედვით სახელმწიფო ხარჯიც ორგვარი იყო: სამეფო და საერისთავო.

მეორე ვალდებულება, რომელსაც ხალხი სახელმწიფოს სასარგებლოდ ეწეოდა, იყო **სამხედრო ბეგარა**. აქ პირველთა უნდა შევნიშნათ, რომ იმ დროს, რომელსაც ჩვენ ვეხებით, საქართველოში სამუდამო რეგულიარული ჯარი არ არსებობდა; არც ისეთი წოდება მოიპოვებოდა, რომელსაც მარტო სალაშქრო საქმე სდებოდა ბეგრად. არამედ ერთი და იგივე უდიდესი ნაწილი ჩვენის ერისა, სახელდობრ მეოთხე ჯგუფი (ანუ თავისუფალი გვარები) მშვიდობიანობის დროს შიწას მუშაობდა და საზოგადოთ მეურნეობდა, ხოლო მტრის შემოსევის დროს იარაღს ისხამდა და საომრად გადიოდა. სხვანაირ-

რათ რომ ვთქვათ, არ არსებობდა მხედრობა, არამედ თვითონ **ერი** იქცეოდა მხედრობად, როცა საჭიროება მოითხოვდა. ამიტომაც ძველათ ქართულს ენაზედ ჯარი და „ერი“ ერთმანეთს უღრიდა. აქედან ჯარის უფროსებსაც **ერისთავები** ერქვათ. ამ ერისთავებს გამოჰყავდათ „ერი“ თავისი საერისთავოდან, ხოლო მთელი სამეფოს ლაშქრის მთავარსარდლობა შეფის მეორე პირს ეკუთვნოდა; რომელსაც, როგორც შემოთ ვნახეთ, იმავე სამეფო გვარეულობიდან ირჩევდენ.

მაშინდელი ქართველების **საჭურველს** შეადგენდა: მწვილდ-ისარი, ფარი (ხისა ტყავგადაკრული ან ლითონისა), წები, სატევარი და მახვილი (ხმალი). თავზე ომის დროს იხურავდენ მუზარადს, ხოლო ტანზედ იცვამდენ ჯავშანს. ომში ქართველები სალაშქრო სიმღერით გადიოდენ.

გაჩნდებოდა საიდანმე თუ არა მტერი, ერი იმ წუთსავე მზადებას იწყებდა: ცოლშვილსა და მსხვილფეხ საქონელს მიუდგომელი ადგილებისაკენ გახიზნავდენ, მტრის შემოსავალ გზას ქვებითა და ხეებით ჩახერგავდენ, რომ მტრის ჯარისთვის შემოსვლა გაეძნელებიათ. ბრძოლა ზოგჯერ „ბუმბერაზობით“ ანუ ფალანგების შეჯახებით იწყებოდა; ზოგჯერ კი ქართველ ჯარს პირდაპირი იერიში მიჰქონდა მტრის ბანაკზე; ზოგჯერაც პარტიზანული თავდასხმა (თარეშობა) იცოდენ. ომში ქართველები გადიოდენ როგორც ცხენით, ისე ქვევითათ. ჩვეულებრივ ქვევითი ჯარი უფრო მეტი იყო ხოლმე ცხენოსანზე.

თუ ვინცობაა მტერი სახიზნავს ადგილებამდე მიაწევდა და ქართველებს თავის გადარჩენის იმედი გადაუწყდებოდათ, ზოგჯერ ქართველი ქალები გასაოცარს თავგანწირულობას იჩენდენ: რომ მტერს ტყვედ არ ჩავარდნოდენ ხელში, ჯერ თავის შვილებს ისროდენ უფსკრულისკენ და მერე თვითონაც თან მიჰყვებოდენ.

ასეთი იყო ლაშქრობის წესი.

4. მეზობელ სახელმწიფოებთან განწყობილება: ზავი, კავშირი და ვასალობა. ომის გათავების შემდეგ, ჩვეულებრივ, **ზავს** ანუ მშვიდობიანობის შესახებ იწყებოდა მო-

ლხარაკება, რომელშიაც დიდ მონაწილეობას იღებდა სამღვდელოება. ზავის ჩამოგდების დროს, ზოგჯერ, მოწინააღმდეგეები რამე პირობას ანუ „ხელშეკრულობასაც“ სდებდნენ. ხელშეკრულობა ასე ხდებოდა: ორივე მხრიდან გამოდიოდნენ მთავარ-სარდლები ანუ მეფეები; მათ თან სასულიერო პირიც გამოყვებოდა. როცა მეფეები ერთმანეთს მიუახლოვდებოდნენ, სასულიერო პირი მათს ცერებს შეაერთებდა და მაგრათ (ძუთით) შეუკრავდა; როცა ცერებში სისხლი შედგებოდა, იგივე პირი ცერებს ოდნავ უჩხვლევდა, რის შემდეგაც მეფეები ერთმანეთს სისხლს ამოსწოვდნენ ცერებიდან. ეს წესი ითვლებოდა ყოველი პირობის დამამტკიცებელ საბუთად და მისი დამარღვეველი მხარე პირდაპირ ღმერთთან იყო ჰასუხის-მგებელი.

ხანდახან მეზობელი სახელმწიფოები დროებით ერთდებოდნენ, რაიმე საზოგადო მიზნით, მაგალითად საერთო ძლიერი მტრის დასამარცხებლად. ასეთს დროებითს ერთობას ეწოდებოდა კოალიცია ანუ **კავშირა**. სწორეთ ამგვარი კავშირი გაიშარა, როგორც ვიცით, რომაელების წინააღმდეგ, მიტრიდატ დიდის თაოსნობით I-ელ საუკუნეში ქრ. წინ. კავშირში მონაწილეობას იღებდნენ: პონტიისა, სომხეთისა, ალაბანიისა, იბერიისა და კოლხიდის მეფეები. უფრო ხშირათ კი იბერიელები და ალაბანელები ერთდებოდნენ ხოლმე საზოგადო მტრის წინააღმდეგ. კავშირის წევრი უმეტეს შემთხვევაში სწორ-უფლებიანი სახელმწიფოები იყვენ: იურიდიულათ მათ შორის არავითარი უთანასწორობა არ არსებობდა; ამიტომ მათს კავშირსაც „სამეგობრო კავშირი“ ეწოდებოდა, თუმცა ცხოვრებაში, ფაქტიურათ, ეს სამეგობრო კავშირი ხანდახან „ბატონყმობად“ იქცეოდა ხოლმე. უუძლიერესი მხარე თანდათან მეტს გავლენას პოულობდა სუსტი მეგობრის შინაურ საქმეებში და მაშინ „კავშირი“ ეგრეთ წოდებულ „**ვასსალობად**“ იქცეოდა. ამის საუცხოვო მაგალითს იბერიისა და რომის ურთიერთობა წარმოადგენდა.

როგორც ვიცით, მან წლიდან ქრ. წინ მესამე საუკუნის ბოლო წლებამდე ქრ. შემდეგ (ნიზიბინის ხელშეკრულებამდე

297 წ.) რომსა და იბერიას შორის მხოლოდ „სამეგობრო კავშირი“ არსებობდა: რომის იმპერატორები იბერიის მეფეებს „რომის ერის მეგობარს“ ეძახოდნენ. ნიზიბინის ხელშეკრულებით კი ეს მეგობრობა უფროს-უმცროსობად, ბატონ-ყმობად ანუ ვასალობად გადაიქცა: იბერიის მეფეები ვალდებული გახდნენ სამეფო ნიშნები რომის იმპერატორებისაგან მიეღოთ; რომის იმპერატორებმა მოიპოვეს უფლება იბერიის მეფეთა დამტკიცებისა. ამგვარივე განწყობილება უკვე დიდი ხანია არსებობდა კოლხიდასა და რომს შორის. როგორც კოლხიდას, ისე იბერიის მეფეები ვალდებული იყვნენ რომისათვის ჯარი ეწოდიათ, როცა საჭიროება მოითხოვდა, რომაელთა ლაშქრისათვის საზრდო მიეწოდებიათ და იბერიის ჩრდილო-აღმოსავლეთის საზღვრები გარეშე მტერთა შემოსევისაგან დაცვათ. ამით განისაზღვრებოდა კოლხიდასა და იბერიის ვასალობური დამოკიდებულება რომის იმპერიაზე. მეფეთა დანიშვნის ან დამტკიცების გარდა, იმპერატორები ამ ქვეყნების შინაურს საქმეებში არ ერეოდნენ. ამგვარმა ურთიერთობამ შემდეგს პერიოდშიაც დიდხანს გასტანა, რაზედაც თავის დროს გვექნება საუბარი.

კითხვათა განსაზღვრაზედა. რამდენ სამეფოდ იყო გაყოფილი ქართველების მიწა-წყალი? თვითელი სამეფო რა და რა ნაწილებისაგან შესდგებოდა? რამდენგვარი იყო „მამასახლისი“? ვინ იყვნენ „ერისთავები“? რა უფლება ჰქონდა „მეფეს“?

რამდენნაირი იყო „გვარი“? რა წესით იტერდნენ მეფეები ტახტზე როგორი გამგეობა იყო სვანეთში?—რას წარმოადგენდა სამღვდლო გვარი? რას წარმოადგენდა „მეფის მონათა გვარი“ ანუ „მდაბით ხალხი“? —ვის ეწოდებოდა „თავისუფალი ერი“? როდის იჩინა ამ უკანასკნელში თავი „აზნაურობამ“? რას ნიშნავს ეს სიტყვა და როგორ წარმოდგა საქართველოში ეს წოდება?

რამდენგვარი იყო სახელმწიფო ხარჯი? როგორის წესით იკრიბებოდა იგი?—ასწერეთ ლაშქრობის წესი ძველ საქართველოში. ჩამოთვალეთ მაშინდელი საქჯრველი.

როგორი იყო ზავი და ხელშეკრულება ძველ საქართველოში? რას ეძახოდნენ „სამეგობრო კავშირს“? რას წარმოადგენდა „ვასალობა“? უჩვენეთ ამათი მაგალითები რომისა და საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიიდან.

V

ქულტურული ვითარება.

1. **მეურნეობა, დაბები და ციხე-ქალაქები.** ქართველების მეურნეობა ამ პერიოდში და დიდხანს მას შემდეგაც უმთავრესათ **წოგნით-ნატურალური იყო.** მეურნეობის უმთავრეს დარგს ალბანიაში **მეჯღოგობა** შეადგენდა, იბერიაში — **მიწის მუშაობა**, კოლხიდაში — **ზოგან მიწის მუშაობა**, ზოგანაც **ხელის ქსოვა** და **ხამთა-მადნო წარმოება.** ალბანიაში ბუნება მევენახობასაც უწყობდა ხელს (როგორც დღეს კახეთში), მაგრამ იქ ვაზი უფრო ველურათ და მოუვლელათ იზრდებოდა, ვინემ კაცის ხელის მზრუნველობის ქვეშ: ხუთ წელიწადში ერთხელაც არ გაისხვლოდა, თუმცა მოსავალი საუცხოვო იყოდა. ალბანიის ტყეებში გარეული ყურძენიც ბლომით მოიპოვებოდა. ამას გარდა, თითქმის ყველა ქართველი ტომი მისდევდა **ნადირობა-მეთევზეობას** და **მეფულტკოეობას.**

მთელი იბერია „დაბებითა“ და ციხე-ქალაქებით იყო დაფარული. მაშინდელი „დაბა“ იმასვე ნიშნავდა, რასაც ახლა „სოფელს“ ვეძახით, დასახლებულს და შემუშავებულ ადგილს, წინააღმდეგ დაუსახლებელის და შეუშუშავებელი ადგილისა, რომელსაც ქართულათ „უ-დაბ-ნო“ ეწოდება. დაბები უგალავნო (კედელშემოვლებელი) იყო და უმთავრესათ ვაკე-დაბლობებში და ხეობებში შენდებოდა, **ქალაქი** კი უსათუოთ ციხე-გალავნიანი იყო და ჩვეულებრივ ისეთს ადგილებში შენდებოდა, რომ ერთის ან ორი მხრით საკმაო მაღალი ბუნებრივი სიმაგრე (მთა ან კლდე) ჰქონოდა. ამგვარს ადგილებში იყო, მაგალითად, გამაგრებული იბერიის ქალაქები: **არმაზი** და **წიწამური.** არმაზ-ქალაქის შუაგული „წიდა-ციხედ“ იწოდებოდა, რადგან საკუთარი კედელი ჰქონდა შემოვლებული, სადაც მეფის სასახლე და უმთავრესი შენობები იმყოფებოდა. საზოგადოთ, იბერიის ქალაქებში შენობებს ქვისას აგებდენ და ზემოდანაც კრამიტით ხურავდენ ბლომით მოიპოვებოდა ქალაქებში ლაშახათ მოკირწყლული მოედნები და ბაზრები, სადაც ხალხი იკრიბებოდა ან **აღებ-მიცემობა** სწარმოებდა.

აღებმიცემობის მხრივ განსაკუთრებით კოლხიდის ქალაქები იყო ცნობილი. აქ მეტათ საინტერესო აღდიღს წარმოადგენდა ცხუმ ანუ დიოსკურია, სადაც 70-მდე სხვა და სხვა ხალხი იყრიდა თავს საეკტრო მიზნით. კოლხიდაში სხვა ქალაქებიც იყო: ბიჭვინთა ანუ პიტეუსი, ფაზისი ანუ ფოთი, „კიტაისი“ ანუ ქუთაისი და სხვანი. აღებ-მიცემობის გარდა, ფოთი ცნობილი იყო როგორც მიუღდგომელი სიმაგრე, სამხედრო პორტი. მას სამი მხრით წყალი იფარავდა (შავი ზღვა, რიონი და პალიასტომის ტბა), თანაც გარს მალალი კედელი ჰქონდა შემოვლებული, რომელსაც ირგვლივ სამი წყება ღრმა თხრილი მისდევდა. 135 წლის მახლობლათ ქრ. შემდეგ ამ ციხის კედლებზე საომარი მანქანები დასდგეს და მცველად 400 რჩეული ჯარის-კაცი ჩააყენეს.

ამ პერიოდის დამლევს ქალაქები აღბანიაშიაც მოიპოებოდა, როგორც მაგალითად: თელავი, ხაბაღ, თიანეთი, თიღბისი და სხვანი, რომელნიც ძლიერ მოვავაგონებენ ჩვენი დროის ქალაქების და დაბების (თელავი, ქაბაღი, თიანეთი, თფიღისი) სახელებს; მაგრამ აღნიშნულ პერიოდში ეს ქალაქები გაცილებით უფრო აღმოსავლეთისაკენ მდებარეობდა (თითქმის კასპის ზღვის მახლობლათ), ვინემ დღევანდელი თელავი, თფიღისი და თიანეთი მდებარეობს. სჩანს, როცა ქართველ-აღბანელებს შემდეგს პერიოდში თავისი წინანდელი მიწა-წყალი დაუტოვებიათ და ეხლანდელ თფიღისის გუბერნიაში გადმოსახლებულან, ნაცნობი გეოგრაფიული სახელები თან წამოულიათ და ახალ მიწა-წყალზე გაშენებულ დაბა-ქალაქებისათვის გადმოუცაათ.

2. გზები და მისვლა-მოსვლა. საქართველოს სხვა და სხვა კუთხეებს შორის მისვლა-მოსვლა და საქონლის გადაზიდვა წყლითა და ხმელეთის გზით სწარმოებდა. უმთავრეს გზას მტკვარი და რიონი წარმოადგენდა. ამავე გზით უცხო ქვეყნის საქონელიც შემოჰქონდათ ჩვენს ქვეყანაში და ჩვენი ქვეყნიდან გაჰქონდათ უცხოეთში. უუძველესი დროიდან ინდოეთის საქონელი ჯერ ოქსუს-იაქსარტით (სირდარია და ამუ-დარია) გადმოქონდათ კასპის ზღვამდე, შემდეგ

კასპის ზღვით და მტკვრით სურამამდე, მერე საურმე გზით ძირულა-ყვირილის შესართავამდე, სადაც საქონლის საწყობი ციხე **შორაპანი** (სარაპანი) იღვა^{*}), ბოლოს მდ. ყვირილითა და რიონით შავ ზღვამდე, საიდანაც ევროპაში გაჰქონდათ^{**}). აი სწორეთ ამ დიდ საერთაშორისო გზაზე იღვა სამი საყურადღებო პუნქტი: არმაზ-ქალაქი, ზემო-დასახელებული შორაპანი და ფაზისი ანუ ფოთი. მეორე საერთაშორისო გზა იმავე არმაზზე გადიოდა, მხოლოდ სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ. იგი შემოდინდა სომხეთიდან (მდინ. დებედის ხეობით და მტკვრით) და მიემართებოდა არაგვის ხეობით დარიალის ხეობისაკენ. აქ გზა ჭიშკრითა და ციხით იყო გამაგრებული რომაელ ისტორიკოსთა მოწმობით ეს ჭიშკარი რკინის სალტა-შემორტყმულის უზარ-მაზარი ძელებისაგან იყო შეკრული და ციხესთან ერთად, რომელსაც **კუმანია** რქმევია, ჩვენს ქვეყანას ჩრდილოეთის ველური ხალხებისაგან იფარავდა.

მისგლა-მოსკლა და გადაზიდვა, როგორც სჩანს, ურმით, ცხენითა და ნავებით სწარმოებდა.

3 კერძო ცხოვრება, ზნეობა და სწავლა-განათლება.

როგორც წინა თავში შევნიშნეთ, საქართველოს ძველი ისტორია სოციალ-ეკონომიურათ „გვარზე“ უმცირეს ჯგუფს არ იცნობდა; მაგრამ, ცხადია, ეს იმას არ ნიშნავს, ვითომც იმ დროს ქართველებში არაერთარი „ოჯახი“ არ ყოფილიყოს: ოჯახი, როგორც ზნეობრივ-ბიოლოგიური კავშირი, მაშინაც არსებობდა, მაგრამ სოციალ-უფლებრივის მხრით იგი მხოლოდ გვარის განუყრელ ნაწილს შეადგენდა. ოჯახებს შეეძლოთ, რასაკვირველია, ცალკე ბინებშიაც ეცხოვრათ, მაგრამ იურიდიულ-ეკონომიურათ იგინი მაინც გვართან იყვენ მტკიცეთ შეკავშირებულნი და გვარის გარეშე სოციალური შრომა და უფლებრივი არსებობა არ შეეძლოთ.

^{*}) ბერძნის მწერალთა მოწმობით, შორაპანი იშდენათ ვრცელი სიმაგრე იყო, რომ მთელი ქალაქის მცხოვრებთ დაიტევდა.

^{**}) რიონის პირად მისგლა-მოსკლა ხმელეთითაც სწარმოებდა, რი სთვისაც ამ მდინარეზე 120-მდე ხიდი იყო გამართული.

უფრო ხშირათ რამდენიმე ოჯახი ერთ ჭერ ქვეშ ცხოვრობდა. საცხოვრებელ ბინებს იბერიაში უმთავრესათ აგურისა და ხისას აშენებდენ, როგორც უცხოელები მოწმობენ, ლამაზათ და ხუროთ-მოძღვრების მოთხოვნილებათა თანახმათ. კოლხიდაში კი ხის სახლი უფრო ხშირი იყო, ალაგ-ალაგ (ქაობიან დაბლობებში) მაღალ ბოძებზე შედგმულს წნელის ფაცხვსაც შეხვდებოდით. ხის სახლები ორ-ორ-სართულიანი იცოდენ: ქვედა სართულში ჯალაბობა ცხოვრობდა, ზედაში ხილს და სანოვაგეს ინახავდენ.—მარტივი იყო ქართველების **ტანსაცმელიც**: იბერიელ-ალბანელები თავზე პატარა ნაბდის ქუდეებს იხურავდენ, ტანზე გრძელ-სახელოებიანი კაბა (ჩოხა) ეცვათ და ფეხზე თბილ ფეხსაცმელს ატარებდენ. კოლხიდაში უფრო სელის-ქსოვილის ტანსაცმელი იყო გავრცელებული. სელის მსხვილი ძაფისაგან კოლხიდელები საომარს „თოჯჯავშანსაც“ კი იკეთებდენ, რომელიც ჯაჭვის პერანგის მაგიერობას ეწეოდა.

რადგან „გვაროვნულ“ წყობილებაში გვარის უფროსად ჩვეულებრივ უუხუცესი მამა-კაცი დგებოდა, ამიტომ ძველ საქართველოში მოხუცებულებს დიდი პატივით ეპყრობოდენ. საზოგადოთ **უფროსთადმი პატივისცემა** მაშინდელ ქართველებში ფრიად გავრცელებული ჩვეულება იყო — გვარის წევრები სისხლის ნათესაობით იყვენ ერთმანეთთან შეკავშირებულნი და ამიტომ თვითეთული გვარი-შვილის შეურაცყოფა მთელის გვარის შეურაცყოფა იყო, აგრეთვე მთელი გვარის სახელი ან შეურაცყოფა თვითეთული მისი წევრის სახელად ან შეურაცყოფად ითვლებოდა. გვარის ყოველი წევრი მოვალე იყო თავისი მოგვარის სიცოცხლე და ღირსება დაეცვა, შეურაცხმყოფელისაგან შური ეძიებია, „სისხლი აელო“. აქედან წარმოდგა „**სახხლის აღება**“ ანუ საგვარეულო შურის ძიება, რომელიც დღემდეც კი დარჩენილია ჩვენს მთიელებში.—მართალია, გვარის წევრები ერთმანეთის ნათესავებად ითვლებოდენ, მაგრამ ეს არ უშლიდა, გვარის რომელსამე წევრს იმავე გვარის წევრი შეერთო. **ქორწინება** მხოლოდ მშ-ბელ-შვილებსა და და-ძმათ შორის ყოფილა აკრძალული;

ბიძაშვილებს შორის ქორწინება კი იშვიათს მოვლენას არ შეადგენდა. მაგალითად, რადამისტს ცოლად ჰყავდა თავისი ბიძაშვილი ზენობია, მიტრიდატის ქალი. ასეთი იყო ქართველების ზნეობა.

რაც შეეხება ქართველ ტომთა **გონებრივს მდგომარეობას**, ჩვენ ვიცით, რომ წერა-კითხვა მათ შორის უკვე მეფობის დაარსებამდე იყო ცნობილი. ფარნავაზ !-ელმა მხოლოდ ხელი შეუწყო ქართული „მწიგნობრობის“ განვითარებასა და გავრცელებას. მაშინდელი ქართული ანბანი იყო „ხუცური“ (ასო-მთავრული), და, როგორც სახელი გვიჩვენებს, უმთავრესათ სამღვდლოებაში ყოფილა გავრცელებული. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ მწიგნობრობის შინაარსიც უმთავრესათ სარწმუნოებრივი ხასიათისა იქნებოდა. შეცდომა იქნება ვიფიქროთ, ვითომც გონებრივათ ყველა ქართველი ტომი ერთს დონეზე მდგარიყოს. პირიქით, ალბანელები პირველ საუკუნეშიაც კი ქრ. შემდეგ მეტათ ჩამორჩენილს ტომებს წარმოადგენდენ: მაგალითად, ასზე ზევით თვლაც კი არ იცოდენ. საექვთა ამგვარს ხალხში მწიგნობრობა ყოფილიყოს გავრცელებული. კოლხიდაში უფრო ბერძნული წერა-კითხვა იყო მიღებული, რამაც მესამე პერიოდშიაც კარგა დიდხანს გასტანა. ამგვართ ნაციონალური „მწიგნობრობა“ ქართველთა შორის მეორე პერიოდში მარტო იბერიის ტომებს მოეპოვებოდათ. სამწუხაროთ, იმ მწიგნობრობის არც ერთს ნაშთს ჩვენს დრომდე არ მოუწევია.

4. სარწმუნოება. როგორც ვიცით, ქართველობის უძველესი სარწმუნოება **მნათობთა თაყვანის-ცემა** იყო, რომელსაც, სპარსთა ბატონობის დროს, **არმაზისა** და **ცეცხლის თაყვანისცემა** ამოუდგა გვერდში. მნათობთა თაყვანისცემა არც ამ პერიოდში შემწყდარა. ბერძნის ისტორიკოსთა მოწმობით ქართველები კვლავ განაგრძობდენ **ცისა, მზისა, მთვარისა და დედამიწის** თაყვანისცემას. მთვარეს, როგორც მეჯოგე ხალხი, ალბანელი ტომები უფრო მეტ პატივსა სცემდენ. მთვარის სახელობაზე მათ იბერიის საზღვარზე ტაძარიც

კი ჰქონდათ აგებული, სადაც რევ-მართალის დრომდე ადამიანის მსხვერპლად წირვა სწარმოებდა.

არმაზის ქალაქში ირანულ ღმერთს არმაზსაც საკუთარი ტაძარი ჰქონდა აშენებული, რომელიც უსახურავო შენობას წარმოადგენდა, სადაც შუაგულში **სეცეცხლე** იდგა და მუდამ ცეცხლე ენთო. ყოველ დღე შედიოდნენ „მოგვები“ ამ ტაძარში და მთელი საათობით ცეცხლის წინ საიდუმლო საგალობლებს გალობდნენ; თანაც სცდილობდნენ, ცეცხლს მათი სუნთქვა არ მიჰკარებოდა, რათა მისი სიწმინდე არ შეეღობა; ამიტომ პირისახეზე ნიკაპამდე, გალობის დროს, მუდამ პირბადე ჰქონდათ ჩამოფარებული. ცეცხლს მსხვერპლსაც სწირავდნენ. აირჩევდნენ რომელსამე წმინდა ადგილს, უმეტესათ მალლობებს, სადაც ადამიანის ფეხი იშვიათათ მოხვდებოდა. მიიყვანდნენ სამსხვერპლო ცხოველს (ზვარაკს), ანთებული ცეცხლის შორი-ახლოს დაჰკლავდნენ, გაატყავებდნენ და გამოშინავდნენ. მოგვი აიღებდა ზვარაკის კუჭის ქონს, ზედ ზეთს დასხამდა და ცეცხლს უკიდებდა; დანარჩენ ხორცს კი ნაჭრებად დასჭრიდა და იქ დამსწრეებს ურიგებდა. ასეთი იყო მსხვერპლის წირვა.

ერთი საინტერესო ტაძარი მესხების მხარეშიაც იყო აშენებული, კოლხიდისა და სომხეთის საზღვრებზე. ამ ტაძარს **ქადაგიც** ჰყავდა და ერთ დროს სიმდიდრით იყო განთქმული, მაგრამ შემდეგში ეს სიმდიდრე თანდათან ხელიდან გამოეცალა.

ფოთის (ფაზისის) მახლობლათ, ბერძნის მოახალშენეებს **ომის ღმერთის** სახელობაზედაც ჰქონდათ ტაძარი აგებული, რაც საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ მიმდინარე პერიოდში კოლხიდელი ქართველები ბერძნულ-რომაულ კულტურას უნდა გასცნობოდნენ.

ძველ ქართველებს სწამდათ **საჩქაო ცხოვრება**; სწამდათ რომ ადამიანს სიკვდილის შემდეგაც იგეთივე მოთხოვნილება-ნი აქვს, როგორიც სააქაო ცხოვრებაში. ამიტომ მიცვალებულს როცა მარხავდნენ, თან ჩაატანდნენ სამკაულებს, იარაღს, ჭურჭელს, ფულებსა და სხვას.

განვიხილო პერიოდში ეს ჩვეულება განსაკუთრებით მტკიცეთ ალბანიაში იყო დაცული, იბერიასა და კოლხიდაში კი, როგორც სჩანს, ამ ძველ ჩვეულებასთან ერთათ სპარსელების გავლენით მიცვალებულთა დაუმარხაობაც შემოუღიათ: კოლხიდაში მიცვალებულებს ხარის ტყავში ახვევდნენ და მაღალ ხეებზე ჰკიდებდნენ, სანამ არ გაიხრწნებოდნენ.

ასეთი იყო ჩვენი წინაპრების წარმართული სარწმუნოება მათი ისტორიის მეორე პერიოდში. როგორც ვიცით, იმავე პერიოდის მეორე ნახევარში, ზოციქულების დროიდან, ჩვენი ქვეყანა **ქრისტიანობასაც** თანდათან გაეცნო. ამ ახალმა მოძღვრებამ საკმაოდ მოიპოვა მიმდევარნი ქართველთა შორის, თუმცა ოფიციალურათ ვერაფერს პედავდა ახალი სარწმუნოება აღეარებია. ყველა კი გრძნობდა, რომ ძველმა სარწმუნოებამ თავისი დრო მოსჭამა და ახალი მოძღვრებისათვის უნდა დაეთმო ადგილი, მაგრამ ეს მხოლოდ მესამე პერიოდში მოხდა. მეორე პერიოდის დამლევეს კი, როცა საქართველო რომის იმპერიის სავასალოდ გამოაცხადეს (297 წელს), ამას აზრადაც კი ვერაფერს წარმოიდგენდა, რადგან სწორეთ იმ დროს რომის ტახტს ქრისტიანობის მღვწელი დიოკლეთიანე განაგებდა. მაგრამ, როცა რომის ტახტზე ქრისტიანობის მფარველი იმპერატორები ავიდნენ და ახალი მოძღვრება სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოაცხადეს, რომზე დამოკიდებულ სომხეთსა და იბერიაშიაც იგივე სარწმუნოება ნებადართულ და სავალდებულო მოძღვრებად იქცა. ამგვარათ, მეორე პერიოდის დასასრულს შემზადებულმა პოლიტიკურმა ვითარებამ საქართველოში ნიადაგი მოუშინა ახალი სარწმუნოების გაპარჯებას მესამე პერიოდში, რამაც კიდევ უფრო გაამწვავა რომისა და სპარსეთის ურთიერთობა, და ჩვენი ქვეყანა, სომხეთთან ერთათ, მათის პოლიტიკურისა და სარწმუნოებრივი განხეთქილების სარბიელად გახდა. ასე დამზადდა ჩვენი ისტორიის შემდეგი პერიოდი ანუ **საშუალო მსტორია**.

კითხვები გასაჩივრებლად. ჩამოთვალეთ მეურნეობის უმაღლესი დარგები ძველი საქართველოს სხვა და სხვა ნაწილში.—რას ეძახოდნენ „დაბას“? რას წარმოადგენდა ქალაქი? დასახელებთ (და ქარტაზედაც უჩვენეთ) მაშინდელი ქალაქები კოლხიდასა და იბერიაში, რა ვიცი ალბანიის ქალაქების შესახებ და როგორი დასკვნის გამოტანა შეიძლება ამ ცნობებიდან?

დასახელებთ საქართველოს უმაღლესი საერთაშორისო გზები, რით სწარმოებდა მიმოსვლა და ტვირთის გადაზიდვა?

როგორი ურთიერთობა იყო „ოჯახსა“ და „გვარს“ შორის? ასწერეთ ძველი ქართველების საცხოვრებელი ბინები და ტანსაცმელი.

რაზედ იყო დამყარებული უფროსთადმი ღრმა პატივისცემა? რაში მდგომარეობდა „სისხლის აღება“? როგორ ესმოდათ ნათესაობა ძველი დროის ქართველებს?

როგორი იყო ქართველ ტომთა გონებრივი მდგომარეობა აღნიშნულ პერიოდში?

რა და რა ელემენტებისაგან შესდგებოდა ქართველების წარმართობა განვლილს პერიოდში? რა აზრისა იყვენ ძველი ქართველები საიქიო ცხოვრებაზე.

რა ადგილი დაიჭირა ქრისტიანობამ ამ სარწმუნოებათა შორის და როგორს ვითარებას მოუშადა ნიადაგი შექმდვის პირობისათვის?

დ ა მ ა ტ ე ზ ა :

I. უმაღლესი თბრძლები და ფაქტები:

უუძველესი ისტორიიდან:

- 2000 წელს ქრ. წინ—მიტანების ბრძოლა ბაბილონელებთან.
- 1430 " " —მიტანების მეფე ტუშრატა ნინეციას იპყრობს.
- 1296 " " —ხეთასარისა და რანსეს II-ის ხელშეკრულება.
- 1100 " " —ნაირი, მესხები და კოლაუზი პირველათ მარცხდებიან ასურეთთან ბრძოლაში.
- 857 " " —სალმანასარ II იპყრობს ურართუს ძველ სატახტო ქალაქს არზაშყუს.
- 837 " " —იგივე მეფე ტაბალის ქვეყანას შემოესევა.
- 742 " " —ურართუს მეფე სარდური II შუაშდინარეში ასურეთის მეფეს ებრძვის.
- 714 " " —ტაბალი და ურართუ ასურეთის წინააღმდეგ კავშირს შეადგენენ; მაგრამ ასურეთის მეფე სარგონი ურართუს სატახტო ქალაქს ტუსპას იკერს, რის გამოც ურართუს მეფე რუსა I თავს იკლავს.

710—705 „ „ —კავადოკიასა და ნაირ-ურართუს ნახევრათ ვილურთ
ინდო-გერმანელი ტომები შემოესხვიან.

ქველი ისტორიიდან:

- 330 წელს კრ. წინ—ქართველები სპარსეთისაგან თავისუფლდებიან და მცხეთის მხარეში სამეფოს იარსებენ.
- 65 „ „ —პომპეი საქართველოში
- 35 „ კრ. შემდეგ—იბერიის მეფე მიპრდატ I თავის შვილს მიტრი-
დატს სომხეთში ამეფებს; ხოლო მისი მეორე შვილი
ფარსმან I იბერიის ტახტს იჭერს.
- 138 „ „ —იბერიის მეფე ფარსმან II რომში აღრიანე იმპე-
რატორისაგან დიდს პატივს იღებს.
- 297 „ „ —ნიზიბინის ხელშეკრულებით იბერია რომის სა-
ვასსალო ხდება.

II აზმაზ-მცხეთის ქუეყები

- 1. აზო — 330—272 წ. კრ. წინ.
 - ფარნავაზ I — 272—206 „ „
 - საურმაგ I — 206—162 „ „
 - მირვან I — 162—120 „ „
 - ფარნავაზომ — 120—88 „ „
 - არსოკ — 88—66 „ „
 - არტაგ — 66—64 „ „
 - ფარნავაზ II (ბრატმან) — 64 32 წ.
 - მირვან II — 32—22 „ „
- 10. არიკ — 22—1 „ „
 - ადერკი — 1—30 წ. კრ. შემდგ.
 - მიპრდატ I — 30—35 „ „
 - ფარსმ. I — 35—70 „ „
 - მიპრდატ II — 70—96 „ „
 - ამზასპ I — 96—116 „ „
 - ფარსმან II — 116—140 „ „
 - როკ — 140—146 „ „
 - ლადამ — 146 „ „
 - ფარსმან III — 146—164 „ „
- 20. ამზასპ II — 164—182 „ „
 - რეე-მართალი — 182—190 „ „
 - ვანე — 190—208 „ „
 - ბაკურ I — 208—216 „ „
 - მიპრდატ III — 216—224 „ „
 - ასფავაზ — 224—265 „ „
- 26. ლევ — 265—300 „ „

ს ა რ ჩ ე ვ ი.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი :

- I წინასწარი ცნობები:** 1. ქართული ენა. 2. ქართველები. 3. საქართველო. 4. საქართველოს ისტორია. 5. საქართველოს ისტორიის ნაწილები.—კითხვები გასამეორებლად გვ. 3—6.
- II. საქართველოს ისტორიის წყაროები:** 1. ნივთიერი ნაშთები. 2. ზეპირ-სიტყვაობა. 3. მწერლობა: ქართული და არა-ქართული.—კითხვები გასამეორებლად. გვ. 7—14.

უ უ ძ ვ ე ლ ე ს ი ი ს ტ ო რ ი ა :

- I. პერიოდის განსაზღვრა და ქართველების მიწა-წყალი ამ პერიოდში.**—კითხვები გასამეორებლად გვ. 15.
- II. ქართველები ძალდუსა და შუამდინარეში:** 1. ქართველების პირვანდელი საშობლო. 2. ქართველები შუამდინარეში; მიტანების სახელმწიფო. 3. მაშინდელი კულტურა და სარწმუნოება.—კითხვები გასამეორებლად. გვ. 15—18.
- III. დასავლეთის ქართველები მმ-14—8 საუკუნეში ძრ. წინ:** 1. ხეტები. 2. მუსკები ანუ მესხები. 3. კასკები ანუ კოლხები. 4. ტაბლანი ანუ ტუბალნი.—კითხვები გასამეორებლად გვ. 18—24.
- IV. აღმოსავლეთის ქართველები მმ-11—7 საუკუნეში ძრ. წინ:** 1. ნაირი. 2. ურართუ.—კითხვები გასამეორებლად. გვ. 24—28.
- V. ქართველი ტომები მმ-6—4 საუკუნეში ძრ. წინ:** 1. ქართველ ტომთა ბინადრობა ამ ხანაში. 2. პოლიტიკური ვითარება. 3. კულტურა.—კითხვები გასამეორებლად. გვ. 28—33.

მკვლევანთა სტორია:

I. პერიოდის განსაზღვრა, ძირითადი ტომთა გინაღრგობა და მიჯნობები ამ პერიოდში: 1. პერიოდის განსაზღვრა. 2. მაშინდელი საქართველოს გეოგრაფია: ხლები, მთები და მდინარეები. 3. ჰავა და ბუნების სიმდიდრე. 4. საქართველოს ნაწილები და მცხოვრებლები. 5. მეზობელი ქვეყნები და სახელმწიფოები.—კითხვები გასამეორებლად გვ. 34—40.

II. საქართველოს ცხოვრება და თავგადასავალი მ. 4—1 საუკუნეში ძრ. წინ: 1. მცხეთის სამეფოს დაარსება. 2. აზო, ფარნავაზ და მათი უახლოესი მემკვიდრეები: საურმაგ I, მირვან I, ფარნავაზ I და არსოკ I-ელი. 3. მეფეები: არტაგი, ოროდი და ოლთაკი, და ჰომპეი საქართველოში. 4. მეფეები: ფარნავაზ II, მირვან II, არსოკ II.—კითხვები გასამეორებლად გვ. 41—48.

III. საქართველოს ცხოვრება და თავგადასავალი I—3 საუკუნეში ძრ. შემდეგ: 1. მეფეები: ადურკ, მიპრდატ I და ფარსმან I-ელი. 2. მეფეები: მიპრდატ II, ამხასპ I და ფარსმან II. 3. საქართველო და სპარსეთი 140 წლიდან მესამე საუკუნის დასასრულამდე.—კითხვები გასამეორებლად გვ. 49—58.

IV. სოციალ-პოლიტიკური წყობილება. 1. სამეფო, ტომი, თემი და გვარი. 2. გვართა სხვა-დასხვაობა: ა) სამეფო სახლი, ბ) სასულიერო ანუ სამღვდლო გვარები, გ) მეფის მოწინააღმდეგე ანუ „მდაბიო ხალხი“, და დ) თავისუფალი ვარი. 3. სახელმწიფო ხარჯი და ლაშქრობის წესი. 4. მეზობელ სახელმწიფოებთან განწყობილება: ზავი, კავშირი და ვასალობა.—კითხვები გასამეორებლად გვ. 57—58.

V. კულტურული ვითარება: 1. მეურნეობა, დაბები და ქალაქები. 2. გზები და მიმოსვლა. 3. კერძო ცხოვრება, ზნეობა და სწავლა-განათლება. 4. სარწმუნოება.—კითხვები გასამეორებლად გვ. 64—70.

დ ა მ ა ტ ე ბ ა :

- I. უმთავრესი თარიღები და ფაქტები გვ. 71.
- II. არმაზ-მცხეთის მეფეები გვ. 71.

ქ ა რ ტ ე ბ ი :

- I. უძველესი საქართველო და მისი მეზობელი ქვეყნები.
- II. ძველი საქართველო და მეზობელი ქვეყნები 330 წლიდან ძრ. წინ 300 წლამდე ძრ. შემდეგ.

ბოლო სიწყუთობა.

მს წიგნი ჩვენ მიერ განზრახულის სახელმძღვანელოს პირველი ნაწილია, რომელსაც მეორე და მესამე ნაწილი უნდა მოჰყვეს. მეორე ნაწილში მოთავსებული გვექნება საქართველოს **საშუალო ისტორია** და მესამეში—**ახალი ისტორია** (შეადარეთ ამ წიგნის „შესავალი“). სანამ დანარჩენს ორ ნაწილს საბოლოოვით შევიმუშავებდეთ და გამოვაქვეყნებდეთ, საქიროდ დავინახეთ, სანიმუშოდ პირველი ნაწილი დაგვებეჭდა, რაშიაც ხელი შეგვიწყო „ჯეჯილის“ რედაქციამ. უკეთეს ამ ნაწილის გეგმას მკოდნე პირები მოიწონებენ, ვეცდებით შემდეგს ნაწილებშიაც ესევე გეგმა დავიცვათ. ყოველს სასარგებლო შენიშვნას ავტორი დიდის მადლობით მიიღებს.

ჩვენი ისტორიის უუძველესი პერიოდის შესწავლის დროს ვებლემძღვანელობდით, უმთავრესათ, **ივ. ჯავახიშვილის** „ქართველ ერის ისტორიით“, **გუგო ვინკლერის** თხზულებით: „დასავლეთის აზია ძველ დროში“ და **კარლ ნიბურის** „გვიპტით“ (ორი უკანასკნელი თხზულება იხ. გელმოლტის კრებულში: „Исторія челоуѣчества“, ტ. III, პეტერბურგი, 1904 წ.). ხოლო „ძველი ისტორია“ შედგენილი გვაქვს უმთავრესათ ჩვენი თხზულების მიხედვით: „წერილები საქართველოს ისტორიიდან“, რომლის პირველი ნაწილი ამ ხუთი წლის წინათ დაიბეჭდა ჟურნალ „მომბეში“ (1905 წ. № № 9, 10, 11—12), ხოლო მეორე ნაწილი შარშან და წელს „ძველ საქართველოში“, ტ. I და II.

დასასრულ, ორიოდ სიტყვა ამ წიგნში მიღებულის მეფეთა სიისა და ქრონოლოგიის შესახებ. როგორც მკითხველი შეამჩნევდა, ეს სია და, განსაკუთრებით, ქრონოლოგია დიდთ განსხვავდება დღემდე მიღებულის ქრონოლოგიისა და სიისაგან. ამ განსხვავების საბუთები მკითხველს შეუძლია ჰპოვოს ზემო-აღნიშნულს ჩვენს შრომაში: „წერილები საქართველოს ისტორიიდან“. თვით სახელმძღვანელოში კი იმ საბუთების შემოტანა ყოვლად შეუძლებელი იყო.

თფილისი.

ბ. გორგაძე.

უმაჯამის შეცდომანი:

გვერდი.	სტრიქონი.	დაბეჭდილია.	უნდა იყოს.
1	2 ზემ.	საქრთელოს	საქართველოს
37	12 ქვემ.	მდ	მდ.
39	4 „	ქრ	ქრ.
51	18 ზემ.	დაეტოვებია	შიეტოვებია
„	19 „	.. ვერპლი	მსხვერპლი

